

Caert Thresoor

De (on)betrouwbaarheid
van de Topographische
en Militaire Kaart

De Amsterdamse
kaartafzetter David
Reerigh

2013 - 32

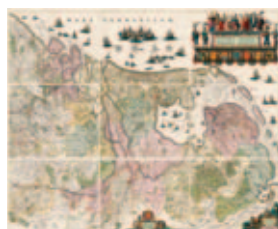
Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 75 Frans Scholten
De (on)betrouwbaarheid van de Topographische en Militaire Kaart
- 85 Truusje Goedings
Een specialist onder vele vakgenoten: David Reerigh en zijn 'superfeijn' afgezette wandkaarten van Holland (1647) en Rijnland (1687/88)
- 97 Kaartencollecties in Nederland
- 99 Varia Cartographica
- 103 Besprekingen
- 106 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Detail eerste wandkaart van de
Zeven Provinciën uit 1651

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormel, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen tot en met 2009; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem
ABN AMRO - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00;
België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00.
Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, rek.nr. 40.85.79.447

BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steef Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

In de jaren 1850-1864 verschenen de 62 bladen van de *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (TMK). Hiermee was voor het eerst voor heel Nederland een uniforme, gedetailleerde kaart op de schaal 1:50.000 beschikbaar gekomen. De kaart, die in steendruk was uitgevoerd, heeft niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten veel roem geoogst voor de fraaie uitvoering en evenzeer voor de kaartinhoud. Omdat zij verscheen aan de vooravond van ingrijpende ruimtelijke ontwikkelingen, wordt zij veelvuldig gebruikt als bron bij historisch-topografisch onderzoek.

Dat de kaart ook tekortkomingen heeft, is niet onbekend. De gebreken kwamen voor een deel al tijdens, maar vervolgens ook spoedig na de totstandkoming naar voren. Aanvankelijk bleven de kritische noten grotendeels intern binnen de militaire kringen waaruit de kaart voortkwam, maar in de loop van de tijd kwamen deze ook in de openbaarheid. Uiteindelijk hebben Koeman, maar vooral ook Van der Linden, duidelijk op een aantal zwakke punten gewezen.¹ Zij stellen vast dat de tekortkomingen niet alleen de meetkundige grondslag betreffen, maar ook de actualiteit en de juistheid van de weergegeven topografie. Gezien het veelvuldige gebruik van de kaart als bron van historische topografische informatie, is het van belang hun opmerkingen nader te belichten, te preciseren en te verfijnen. In het onderstaande zal ik ingaan op de aard en de omvang van de tekortkomingen. Daarbij neem ik de werkwijze bij het vervaardigen van de kaart en de aanpassingen die deze in de loop van de tijd heeft ondergaan, als uitgangspunt. Van daaruit

Dr. F.W.J. Scholten

is oud-archiefspecteur van Gelderland. Hij promoveerde in 1989 in Utrecht op een proefschrift over topografische militaire kaarten en stadsplattegronden uit de periode vóór 1795.

De (on)betrouwbaarheid van de *Topographische en Militaire Kaart*

1. Titelpagina van de *Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*.

belicht ik de verschillende aspecten die met de betrouwbaarheid van de kaart samenhangen: de meetkundige grondslag, de weergave van de topografie en de datering van het kaartbeeld. Speciale aandacht besteed ik aan de bladen, waarop Noord-Brabant is weergegeven, omdat deze een aantal specifieke kenmerken vertonen. Ik beperk me tot de periode 1850 tot 1873. In het laatstgenoemde jaar werd besloten op de herdrukte kaartbladen aan te geven tot welk jaar deze waren bijgewerkt. Tot 1873 gebeurde dat niet; ook bijgewerkte bladen die werden herdrukt, bleven de datering van de eerste druk houden.

Historisch overzicht van de gevolgde werkwijze bij de productie van de TMK

Om te beginnen moet worden vastgesteld dat de kaart, zoals de titel ook aangeeft, uitdrukkelijk en op de eerste plaats een militaire kaart was. Zij werd vervaardigd door militairen en voor militaire doeleinden. Dat de kaart voor civiel gebruik eveneens heel nuttig was, vormde voor de militairen een prettige bijkomstigheid, want dit leverde argumenten op voor het beschikbaar krijgen van financiële middelen,

zodat de kaart kon worden gedrukt en de kartering kon worden voortgezet. Zoals we verderop zullen zien, speelde het militaire belang ook een belangrijke rol bij beslissingen over de (gebrekkige) wijze waarop men probeerde de kaart actueel te houden.

Het belangrijkste motief voor het opzetten en uitvoeren van de kartering was dat leden van de Generale Staf moesten worden geoefend in het opnemen van terreinen en het verkrijgen van terreinken- nissen ten behoeve van militaire operaties. Als product van deze oefening werd een kaart verkregen die bij de militaire operaties goede diensten kon bewijzen. De brigade Militaire Verkenningen die de kartering uitvoerde, maakte dan ook deel uit van de Generale Staf. De benaming stafkaart, die wel aan de kaart wordt gegeven, hangt hiermee samen.

De verkenningen begonnen in 1816 in de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België), die door het Weense Congres bij de vroegere Republiek der Zeven Provinciën waren gevoegd. Op dat moment was er echter nog geen sprake van het opzetten van een algemene topografische kaart.

2-4. Een willekeurig voorbeeld van de afwijkingen die konden optreden bij het aan elkaar plakken van verschillende kadastrale gemeenten bij het samenstellen van de veldminuut. In dit geval betreft het de kadastrale gemeenten Appingedam (A), Bierum (B) en Delfzijl (D), waarvan de grenzen op het linker kaartje zijn weergegeven (collectie auteur). Op de veldminuut (midden; Nationaal Archief 4.TOP0 7.7.4) is te zien dat de kadastrale gemeenten bij het opplakken niet aan elkaar pasten. De opvallende ruimten langs de kadastrale grenzen zijn weggewerkt door deze op te vullen met de topografie van de aangrenzende omgeving. Dit heeft tot gevolg dat in een smalle strook langs deze grenzen vertekeningen optreden. Op het desbetreffende blad van de TMK (in dit geval blad 7, Groningen; rechts; collectie auteur), zijn de vertekeningen niet meer te traceren. Hierbij speelt ook een rol dat de veldminuut op schaal 1:25.000 werd verkleind naar 1:50.000.

Na de Belgische Opstand van 1830 en de daaruit voortkomende afscheiding van het zuidelijke grondgebied, werden de verkenning- en karteringwerkzaamheden in het noorden voortgezet. Men begon daarmee in 1834 in Noord-Brabant, waar het gemobiliseerde Nederlandse leger tot 1839 'te velde' lag, in afwachting van de vrede met België. Na 1841 kwam de rest van het land aan bod, men eindigde in 1859 in de kop van Noord-Holland. Twee belangrijke uitgangspunten van de werkwijze die vóór 1830 in het zuiden was ontwikkeld, werden nadien ook in het noorden gehanteerd: voor de meetkundige grondslag werd gebruik gemaakt van de driehoeksmeting die C.R.T. Kraijenhoff in de jaren 1801-1811 had uitgevoerd en voor de invulling van de topografische gegevens werd uitgegaan van de perceelsgrenzen zoals weergegeven op de kadastrale plans. Ten behoeve van de kartering werd het primaire driehoeksnets van Kraijenhoff verfijnd. Binnen de door hem vastgelegde driehoeken werd een net van kleinere driehoeken gemeten, het zogenaamde secundaire net. De hiervoor uitgevoerde metingen liepen vooruit op de eigenlijke kartering. Zij werden in 1861 voltooid en zijn gepubliceerd in de *Meetkundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden*. Wat betreft de kadastrale plans: in Nederland was het kadaster in 1832 in werking getreden; vanaf dat moment waren van het hele land kadastrale plans beschikbaar.

De combinatie van deze twee uitgangspunten leverde echter een probleem op, dat de TMK en de daarmee samenhangende, latere kaarten, voortdurend parten zou spelen. De kern van het probleem was dat het net van driehoeken, dat was gebaseerd op de metingen van Kraijenhoff, geen verband had met de kadastrale metingen. De werkwijze van de militaire verkenner, die de kartering uitvoerden, was als volgt. Om te beginnen verkleinden zij de kadastrale plans, die op de grote schalen 1:1250, 1:2500 en 1:5000 waren vervaardigd, naar 1:25.000. De verkleiningen van aan elkaar grenzende kadastrale gemeenten werden samengevoegd, op karton geplakt en tot een handzame formaat versneden. Op deze zogenaamde 'cartons', die met potlood waren getekend, werd vervolgens in het terrein de topografie aangevuld, eveneens met potlood. Tevens werden gegevens verwijderd, die niet pasten binnen het militair-topografische karakter van de kaart. Dit gold met name voor de begrenzingen van kadastrale percelen, die niet in het landschap te zien waren, zoals bijvoorbeeld bij aaneengesloten percelen akkerland of bos het geval is. De veldopnamen werden uitgewerkt tot de zogenaamde veldminuten op de schaal 1:25.000, waarop het grondgebruik door middel van kleuren was aangegeven. Aanvankelijk, tot 1845, werd aan de hand van deze minuten een nette kaart op dezelfde schaal vervaardigd. Zo kwam een

handgetekende topografische kaart voor militair gebruik tot stand. Van een gedrukte uitgave was in die fase nog geen sprake. Dat veranderde vanaf 1842, toen op aandringen van de Generale Staf werd besloten bij wijze van proef van Breda en omgeving een blad in steendruk te vervaardigen op schaal 1:50.000. Omdat kleurendruk technisch onmogelijk was, moest de kaart in zwart-wit worden uitgevoerd. Alvorens in druk te kunnen verschijnen, moest nu de nette kaart 1:25.000 worden verkleind naar de schaal 1:50.000 en moest de uitbeelding van de topografie worden omgewerkt van kleur naar zwart-wit. Nadat in 1850 het definitieve besluit tot uitgave was genomen, werd volgens deze werkwijze heel Nederland in de jaren 1850-1864 in 62 bladen uitgegeven.²

Onzorgvuldigheden op de TMK door gebrek aan ervaring en door handmatig kopiëren en verkleinen

Zoals we zagen, was de scholing van officieren voor het werk bij de Generale Staf een belangrijk motief voor de vervaardiging van de TMK. Dit bracht met zich mee, dat de meeste officieren op tijdelijke basis bij de Militaire Verkenningen werden gedetacheerd. Op het moment dat zij in dienst traden, bezaten zij weliswaar enige algemene kennis op het gebied van landmeten, maar moesten zij voor dit specifieke werk nog worden opgeleid. Het praktijkwerk maakte deel uit van het oplei-

dingsproces. Nadat zij het werk minstens drie jaar hadden uitgevoerd, werden de officieren naar een ander legeronderdeel overgeplaatst. Het gebrek aan ervaring tijdens de beginfase van het leerproces hield het gevaar van fouten bij het karteren en tekenen in zich. Dit werd zo veel mogelijk opgevangen door begeleiding en controles van de oudgedienden en de directeur.

Een tweede bron van kleinere en grotere fouten was het handmatig kopiëren en verkleinen. Het is een ervaringsfeit dat deze handelingen onvermijdelijk fouten en vergissingen met zich meebrengen. Zoals we zagen, moest er in de fase die vooraf ging aan het drukken van de kaart verschillende malen worden gekopieerd en verkleind. Tot 1846 betrof dit om te beginnen nog het tekenen van een nette kaart aan de hand van de veldminuten. Toen eenmaal het besluit was genomen de kaart op de schaal 1:50.000 uit te geven, kwam de functie van deze nette kaart te vervallen en werd deze niet meer vervaardigd.³ Een tweede stap in het productieproces was het verkleinen (*reduceren*) van de nette kaart – vanaf 1846 de veldminuut – van de schaal 1:25.000 naar de schaal 1:50.000. Het resultaat werd de nettekening 1:50.000 genoemd.⁴ Daarna kwam dan, als derde stap, het overbrengen van de kaart van papier op steen. Dit is een zeer specifieke vorm van kopiëren die enige toelichting behoeft. Bij de stenen die tot 1860 werden gegraveerd, gebeurde het overbrengen van papier op steen volgens de methode van 'calque en decalque'. Uitgangspunt was de nettekening 1:50.000 op papier. Om deze op de steen te kunnen graveren werd allereerst een calque vervaardigd van de

lijnen van de nettekening. Dit gebeurde door deze lijnen op doorzichtig papier over te trekken.

De calque werd (spiegelbeeldig) op de steen geplakt, nadat er een vel roodgemaakt papier, met de rode kleurstof op de kant van de steen, tussen was gelegd. Op de speciaal geprepareerde steen waren vooraf al het binnenkader van de kaart, de getrianguleerde punten en de meridianen en parallellen gegraveerd. Door de calque na te trekken met een naald werd het lijnenbeeld als dunne, rode lijnen op de steen zichtbaar gemaakt. Dat 'rode' beeld vormde de gids voor het graveren in de steen. Vervolgens moesten de verdere details binnen deze hoofdlijnen worden ingevuld door ze op het oog over te nemen van de nettekening.

De methode van 'calque en decalque' was buitengewoon kwetsbaar, omdat het calqueerpapier tijdens het nemen van de calque gemakkelijk kon verschuiven. Bovendien was dit papier weinig maatvast en zeer gevoelig voor vocht. Daardoor kon het al snel rekken of krimpen. De driehoekspunten konden daarom bij het decalqueren op steen van de juiste plaats verschuiven.

Omdat het nemen van een calque en het overzetten hiervan op de steen zeer tijdrovend was – voor een volledig kaartblad nam het ongeveer vijftig dagen in beslag – werd gezocht naar een betere methode.

Bij de gravure van blad 7 (Groningen) werd in 1862 de proef genomen om het blad direct vanaf de minuut op steen te reduceren. Daartoe werden de driehoekspunten op de steen uitgezet. Zowel op de minuut als op de steen werden vanuit die punten de driehoeken met een

scherpe potloodlijn in een net verdeeld en het terrein in spiegelbeeld op de steen ingetekend. Zo kwam het moeizame calqueren en decalqueren met de daaraan verbonden fouten te vervallen.

De nieuwe werkwijze leverde bovendien veel tijdswinst op en werd in het vervolg dan ook toegepast. Later vond de verkleining langs fotografische weg plaats, maar dit gebeurde pas na de door mij besproken periode.

Het handmatig kopiëren en verkleinen was dus op zichzelf een bron van vooral kleinere onzorgvuldigheden. Hierbij moet echter worden aangetekend, dat door het verkleinen ook de eventuele fouten uit de voorafgaande fase werden verkleind. Hetzelfde geldt voor de meetkundige vertekeningen, die we hierna zullen bespreken.

Tekortkomingen in de meetkundige grondslag

Zoals we zagen, vormden de door Kraijenhoff uitgevoerde driehoeksmeting van Nederland en de kadastrale plattegronden twee belangrijke ingrediënten van de TMK. Met de driehoeksmeting van Kraijenhoff had de kaart in principe een goede meetkundige grondslag. De opmetingen voor het kadaster waren weliswaar eveneens op driehoeksmeting gebaseerd, maar deze stond geheel los van dat grote, landelijke driehoeksnet. De plans van elke kadastrale gemeente stonden op zichzelf; in iedere gemeente werden afzonderlijke driehoeksmetingen uitgevoerd, die niet met elkaar in verband stonden.

Na het verkleinen van de kadastrale plans tot de schaal 1:25.000 werden de plans van aan elkaar grenzende kadastrale gemeente eerst aan elkaar geplakt, om vervolgens te worden versneden in handzame,

5-6. Op ieder kaartblad staan, rechts onderaan, de jaartallen waarin het desbetreffende blad is verkend. Dit betekent echter lang niet altijd dat daarmee ook alle weergegeven topografie deze datering heeft. Zo is blad 25 (Amsterdam), waarop de Haarlemmermeer voorkomt, verkend in 1849 en 1850. Het meer viel pas in 1852 droog. Op de nette kaart die door de Militaire Verkenningen is getekend en bij het Topographisch Bureau ingeleverd, is het dan ook als watervlak te getekend (links; Nationaal Archief 4.T.OPO 8.25III). Voordat het blad in 1854 werd gedrukt, is op het Bureau het plan voor de verkaveling van het voormalige meer toegevoegd aan de hand van de door Rijkswaterstaat aangeleverde gegevens (rechts; Nationaal Archief 4.T.OPO 12.25A).

rechthoekige stukken van 40 bij 50 cm, die op karton werden geplakt. Deze dienden voor het terreinwerk. Omdat de plans van de kadastrale gemeenten geen gemeenschappelijke meetkundige grondslag hadden, pasten deze bij het samenvoegen niet altijd aan elkaar. Er kon sprake zijn van gaten of van overlappingen tussen twee gemeenten. Om in zo'n situatie toch een aaneensluitend kaartbeeld te krijgen, werden de verschillen, zo goed en zo kwaad het ging, tijdens het terreinwerk weggewerkt door de percelen langs de bewuste gemeentegrenzen te vertekenen. De situaties langs deze grenzen zijn dus lang niet altijd juist weergegeven. Voor de huidige gebruiker is daarbij een complicatie, dat deze grenzen niet op de kaart zijn weergegeven, zodat niet in één oogopslag te zien is waar deze potentiële bron van fouten zich op de kaart bevindt.

In de periode 1834-1846 werd met behulp

van het veldwerk een nette kaart getekend. Daarbij dienden de getrianguleerde punten uit de *Meetkundige beschrijving* als uitgangspunt. Omdat deze meestal niet samenvielen met de overeenkomstige punten van de veldminuut, lukte het vaak niet deze op de juiste plaats te houden. Bij het verkleinen vanaf deze nette kaart, en later direct vanaf de veldminuut, deed zich hetzelfde probleem voor. De effecten van deze meetkundige problemen werden geleidelijk verminderd door de werkwijze aan te passen. Zo werden de vertekeningen langs de grenzen van de kadastrale gemeenten in de loop van de tijd verminderd door deze over een grotere oppervlakte 'uit te smeren'. Ook werd ervoor gezorgd dat in ieder geval de driehoekspunten van Kraijenhoff en de hoekpunten van het daaraan gekoppelde secundaire net als vast gegeven op de stenen werd uitgemeten en vastgelegd. Het inpassen van de topografie in deze

structuur bleef echter tot grotere en kleinere vertekeningen leiden. Binnen het eenmaal vastgelegde stramien werd nog jaren doorgewerkt en zo geeft een klacht uit de jaren twintig van de twintigste eeuw ons een indruk van de aard van de fouten. De inspecteur van de artillerie signaleerde dat bij wijze van controle ongeveer honderd afstanden tussen militair-strategische objecten waren berekend en vergeleken met de overeenkomstige afstanden op de TMK. Daarbij traden veel fouten aan het licht, met als grootste een afwijking van 160 meter op een gemeten afstand van 2860 meter. Daarom kon de TMK niet als 'vuurkaart' worden gebruikt.⁵

Gebrekkige datering en actualisering van de kaartbladen

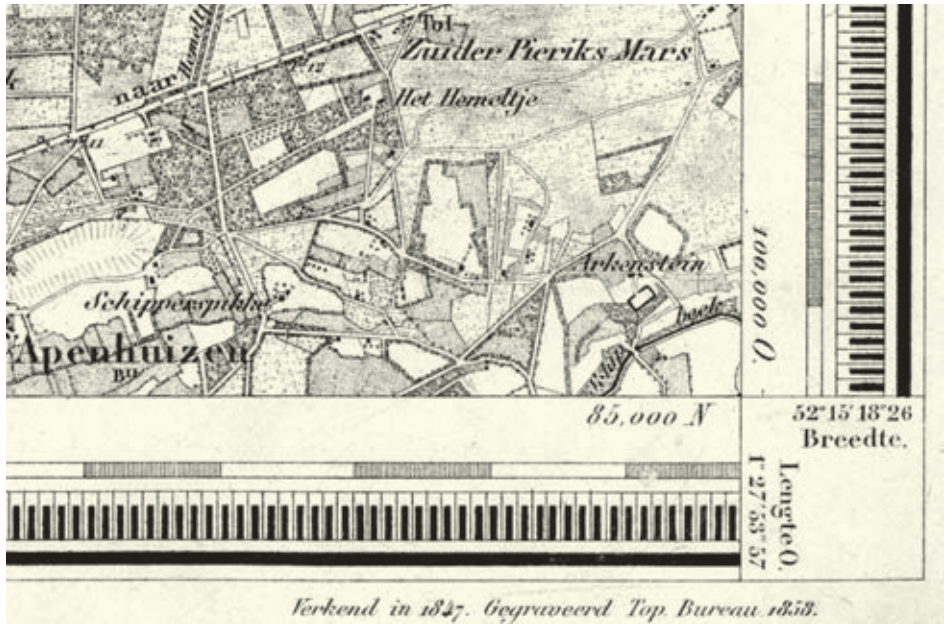
De bladen van de eerste uitgave van de TMK dragen een tweeledige datering. Rechts onderaan, onder het kader van

► 7-9. Een voorbeeld van de misleidende datering van de eerste uitgaven van de TMK-bladen. Boven een fragment van de oudste versie van blad 27 (Hattem), waarop het gebied bij Vierhouten, ten zuiden van Nunspeet is weergegeven. Dit is gedateerd 1847 (terreinverkenning) en 1858 (gravure)(collectie auteur). Onder hetzelfde fragment op een latere versie van dit blad. Het blad is aangevuld met een aantal bebossingen op de Nunspeetsche Heide. Ook is de Centraal Spoorweg van Amersfoort naar Zwolle aangebracht. De uitgave is van 1867 en de bebossingen zijn na 1847 aangelegd. Het bijgewerkte kaartblad draagt echter dezelfde datering als de eerste versie (collectie Kadaster Zwolle).

het blad, staan zowel de jaren waarin het blad is verkend, als het jaar waarin het blad is gegraveerd. Dit lijkt een duidelijke datering, maar schijn bedriegt. Er zijn verschillende factoren die een precieze datering bemoeilijken, zowel wat betreft de verkenning als het moment van de uitgave.

We beginnen met de laatstgenoemde datering. Vastgesteld kan worden dat het jaar van gravure over het algemeen tevens het jaar van uitgave is. Er zijn echter uitzonderingen, de uitgave kan tot maximaal twee jaar na de gravure zijn vertraagd; in het geval van het blad Breda liep dit zelfs op tot zes jaar. Zodra de oplage van de eerste druk na verloop van een aantal jaren was uitverkocht, werd een nieuwe oplage gedrukt. Hetzelfde kon daarna nog een aantal keren gebeuren. Bij alle nieuwe drukken werd echter de datum van de gravure gehandhaafd, zoals deze al op de steen stond van de allereerste druk. Daarom lijkt het alsof er maar één druk is verschenen, terwijl het er in werkelijkheid veel meer zijn geweest. Dit veranderde pas in 1873, toen men begon het jaar van heruitgave op de kaart te zetten. Van der Linden geeft een overzicht van de drukken die in deze periode van elk kaartblad zijn verschenen en de oplagen waarin dit is gebeurd.

Men heeft het probleem, dat de bijwerking niet aan de datering is te herkennen, al in de beginfaseesignaleerd en hier ook een oplossing voor bedacht. In de oudste instructie voor de graveurs uit 1856 lezen we het volgende: *Daar het te vermoeden is, dat van tijd tot tijd verbeteringen in de gravure zullen worden aangebragt, zal ter onderscheiding van de laatste, en dus volledigste exemplaren, iedere verbeterde druk met een punt getekend worden, achter en in de richting van het*

woord *Topographisch Bureau*, zoodanig dat men bij een tweeden druk vinden zal (...) twee, bij een derden (...) drie punten, enz.⁶ We hebben inderdaad enkele kaartbladen aangetroffen, waarop achter het woord *Bureau*, rechts onder het kader, twee stippen zijn geplaatst.⁷ Het systeem is echter niet consequent toegepast en volgehouden.

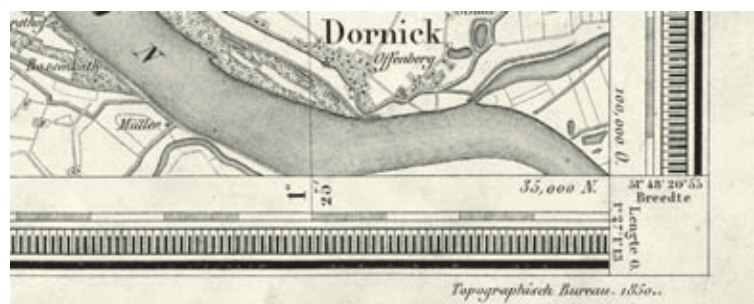
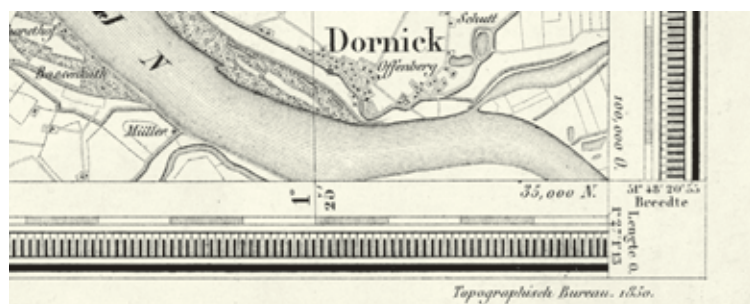
Niet alleen het jaar van de gravure bleef bij de verschillende herdrukken ongewijzigd, ook de jaren waarin de verkenningen hadden plaats gevonden, veranderden niet. Inderdaad werden – met uitzondering van de Noord-Brabantse bladen – geen nieuwe verkenningen uitgevoerd, maar bij de herdrukken werd de topografie op de kaart wel degelijk aangepast. Dit maakt de ongewijzigde datering des te bedrieglijker.

De werkwijze was als volgt. Op het Topographisch Bureau werden uit diverse bronnen gegevens verzameld om de TMK zo veel mogelijk actueel te houden. Deze gegevens werden ingetekend op een exemplaar van de eerste uitgave, dat diende

als leggerblad. Na het verschijnen van een nieuwe druk werd deze werkwijze herhaald, één blad van de laatst verschenen uitgave diende telkens als leggerblad. Voordat er van de aanwezige steen een nieuwe druk werd vervaardigd omdat de vorige was uitverkocht, werd de steen bijgewerkt aan de hand van het leggerblad. Voor het bijhouden van de leggerbladen werd in de loop van de tijd een toenemend aantal bronnen gebruikt. Aanvankelijk betrof het informatie over aangelegde spoorlijnen, die werd aangeleverd door de Staatscommissie voor de Spoorwegen, later door de directies van de verschillende spoorwegmaatschappijen. Tevens ontving men informatie van de hoofdingenieurs van Waterstaat, die alle wijzigingen in wegen, waterwegen en inpolderingen, waarbij zij waren betrokken, aantekenden op exemplaren van de kaart die speciaal voor dit doel aan hen werden verstrekt. Deze dienden voor hen als leggerbladen en werden één keer per jaar naar het Topographisch Bureau gezonden.⁸ Na het gereedkomen van de verkenningen voor de TMK in 1864 werd begonnen met

verkenningen voor een nieuwe kaart op de schaal 1:25.000, de zogenaamde strookkaart. Deze zou in principe ook kunnen dienen om de TMK actueel te houden, maar hieraan waren beperkingen verbonden. Aanvankelijk verhinderde het geheime karakter van de nieuwe kartering dat de gegevens voor andere doeleinden werden gebruikt. Pas omstreeks 1870 ging men ertoe over deze gegevens ook voor het bijwerken van de TMK te gebruiken. Dit gebeurde echter niet volledig: alleen de belangrijkste veranderingen werden overgenomen. Pas vanaf 1877 werden de nieuwe gegevens volledig voor de TMK benut. Een andere beperking was dat de nieuwe kartering aanvankelijk alleen in die delen van het land werden uitgevoerd, die voor de defensie van belang waren.⁹

Nieuwe maatregelen om de TMK te actualiseren, werden genomen toen er tegen 1870 internationaal een dreigende situatie ontstond. De Pruisische successen in de oorlogen van de voorbije jaren berustten in belangrijke mate op de snelle verplaatsing van troepen. Dit zorgde bij de leger-

10-13. In een aantal gevallen is op een kaartblad aangegeven dat het na de eerste uitgave is bijgewerkt en herdrukt. Dit gebeurde door achter de oorspronkelijke datering een of meer stippen te zetten. Blad 40 (Arnhem) is verkend in de jaren 1843-1845, de oorspronkelijke gravure is van 1850 (afbeeldingen 9 en 10; collectie auteur). Nadat de eerste oplage was uitverkocht, werd het blad omstreeks 1855 enigszins bijgewerkt en opnieuw gedrukt. Een van de weinige veranderingen ten opzichte van de eerste versie is het cijfer 7.3 dat ten zuidwesten van de brug bij Westervoort in de bedding van de rivier de IJssel is geplaatst. De datering is gelijk gebleven, maar heeft nu twee stippen gekregen (afbeeldingen 11 en 12; collectie auteur).

leiding voor een grotere behoefte aan actuele kaarten, waarop met name gegevens over verharde wegen en spoorwegen van essentieel belang waren. Daarom werden deze gegevens op het Topographisch Bureau in 1868 en 1869 met voorrang van de leggerbladen overgenomen en op de lithografische stenen gegraveerd om snel kaarten te kunnen drukken die in dit opzicht zo veel mogelijk de actuele situatie weergaven. Van de gelegenheid werd tevens gebruik gemaakt door een aantal andere grote infrastructurele projecten op de stenen over te brengen, onder meer het Noord-Hollands Kanaal, de Nieuwe Waterweg, de Groningse kanalen en de Prins Alexander Polder.¹⁰

Hiermee waren de beschikbare gegevens weliswaar versneld op de stenen overgenomen, maar deze hadden nog steeds een beperkt karakter, ze waren immers uitsluitend afkomstig van de spoorwegen en van de inspecteurs van waterstaat. In 1871, toen inmiddels de Frans-Duitse Oorlog was uitgebroken en het Nederlandse leger gemobiliseerd was, consta-

teerde de chef van de Generale Staf nog eens nadrukkelijk dat de wegen en de topografie daar omheen, onvoldoende betrouwbaar waren weergegeven. Om hierin verbetering te brengen besloot men een nieuwe bron aan te boren, namelijk de waterstaatskaart. Hiervan waren tussen 1867 en 1870 de eerste bladen verschenen.¹¹ Voor de waterstaatsingenieurs, die deze kaart vervaardigden, was het wegnnet een belangrijk element. Een gelukkige samenloop was, dat de verschenen bladen juist het grootste deel van de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht weergaven, het gebied waar de strategisch belangrijke Nieuwe Hollandse Waterlinie lag. Het wegnnet in dit gebied werd nu op de TMK bijgewerkt aan de hand van de waterstaatskaarten. Vanaf dat moment vormden de achtereenvolgens verschijnende waterstaatskaarten een vaste informatiebron voor de stafkaart. Na 1873 werden telkens nieuwe bronnen voor het actueel houden van de TMK toegevoegd, maar tot een systematische herziening op grond van militaire verkenningen kwam het voorlopig niet.

Het is duidelijk dat het verzamelen van gegevens voor het bijwerken van de TMK in deze periode een zeer willekeurig karakter had. Dit willekeurige karakter wordt nog versterkt door een probleem van technische aard. In het jaarverslag over 1872 lezen we dat het actualiseren werd bemoeilijkt omdat het uitslijpen van een gedeelte van de gravure, om een nieuwe situatie te kunnen graveren, niet altijd mogelijk was. Achteraf is niet meer vast te stellen voor welke onderdelen van de kaart zich dit probleem heeft voorgedaan.

Gebrekkige weergave van hoogteverschillen

Hoogteverschillen in het terrein werden op de kaart weergegeven door middel van hoogtecijfers en arceringen. Voor de laatstgenoemde aanduidingen werd de enigszins gewijzigde methode van Lehmann gevolgd. Deze hield in dat arceringsstreepjes werden getekend in de richting van de grootste terreinhelling. De dikte en de onderlinge afstand van de lijntjes varieerde al naar gelang de steilte van de helling. Naar mate de helling steiler was, werden de lijntjes dikker en werden deze dichters bij elkaar geplaatst. Het effect daarvan is, dat steile hellingen donker en flauwe hellingen lichter uitkomen. De voorschriften gaven precies aan welke dikte en spatiëring bij een bepaalde hellinghoek moest worden toegepast. De terreinhellingen werden gemeten met de nivelleerboussole en de hoogtecijfers werden met behulp van kwikbarometers bepaald. Een goed inzicht in de gevolgde werkwijze biedt de gang van zaken rond Arnhem, dat lange tijd de vestigingsplaats van de Militaire Verkenningen was. De vloer van het kantoor van deze eenheid gold als referentiepunt. De hoogte daarvan, 16,60 meter boven Amsterdams Peil, was door middel van waterpassing afgeleid van de rijkspeilschaal te Arnhem. Wanneer een hoogtemeting moest worden uitgevoerd, werd de stand van de hier aanwezige barometer bij geopend raam, op geregelde tijden afgelezen. Door middel van de in het veld gemeten luchtdrukverschillen, konden dan de hoogten in het terrein worden bepaald. Voor de berekeningen had men de beschikking over een uitvoerige handleiding.

Op deze manier werd globaal de ligging van hoogtelijnen met een interval van tien meter bepaald. Deze werden met potlood op de veldminuten getekend. Zij vormden de ondergrond voor de arcering

14. Vanaf 1873 werd bij het herdrukken van kaarten niet meer volstaan met het weergeven van dezelfde datum als de eerste druk. Op de kaart werd in een ovaaltje het woord 'herzien' met een jaartal aangebracht. Door het willekeurige karakter van de herzieningen blijft echter onduidelijk welke veranderingen zijn aangebracht (collectie auteur).

15-18. Blad 50 (Breda) werd als eerste gedrukt in 1850, de gravure is uit de jaren 1843 en 1844. Op het blad is geen datering aangebracht. Op dat moment bestond er voor de TMK nog geen uniforme manier van kaarttekenen. Dit blad wijkt in belettering en verdere uitvoering dan ook af van de latere uitgaven (afbeeldingen 14 en 15; collectie auteur). Voor de latere uitgaven gold blad 40 (Arnhem), dat eveneens in 1850 werd uitgegeven, als model. Nadat de nieuwe gravure van blad 50 in 1870 was voltooid, waarbij ook de topografie werd herzien aan de hand van nieuwe verkenningen in 1861, werd het in 1871 opnieuw gedrukt (afbeeldingen 16 en 17; collectie Kadaster Zwolle). Op deze fragmenten is te zien dat de grote, vette hoofdletters zijn verdwenen (letter N van Noord-Brabant rechts onder op het linker fragment) en dat de belettering van de overige namen eveneens is aangepast. Ook de weergave van de topografie is veranderd, zie bijvoorbeeld de weg van Roosendaal naar Etten, links bovenaan. Op de uitgave van 1871 zijn tevens de veranderingen in de topografie, zoals de aangelegde spoorlijn naar Breda (links boven), aangebracht.

van de hellingen. Nadat de arcering was aangebracht, werden de hoogtelijnen weer verwijderd. In vlakke gebieden werden wel hoogtecijfers overgenomen van waterstaatkundige kaarten, voor zover deze beschikbaar waren. Deze laatste waren veel betrouwbaarder dan de meetresultaten van de militaire verkenningen.¹² Met deze werkwijze werd een plastische uitbeelding van de hoogteverschillen verkregen, die op dat moment voor de militaire doeleinden voldeed. Hoewel deze, vergeleken met buitenlandse topografische kaarten - zoals die van Duitsland en Frankrijk - beslist niet slecht te noemen was, moet toch worden geconstateerd dat zowel de hoogtelijnen en de daarvan afgeleide arceringen, als de op de kaart geplaatste hoogtecijfers, veel onnauwkeurigheden vertonen.¹³ In de hoogste

delen van het land in Zuid-Limburg treedt de onnauwkeurigheid het duidelijkst aan het licht. Hier zien we bijvoorbeeld dat de TMK in het Malenbosch bij Vaals een hoogte van 240 meter geeft, terwijl deze volgens de huidige topografische kaart 291,8 meter boven NAP bedraagt.¹⁴ Pas de uitgebreide hoogtemeting die in 1894 van start ging, bood het uitgangspunt voor een betrouwbare kartografische weergave van de hoogteverschillen in het terrein.

Specifieke gebreken aan de eerste Brabantse bladen

In 1834 waren de verkenningen voor een militaire kaart in Noord-Brabant begonnen, zonder dat er op dat moment al concrete plannen waren om de kaart over het hele land uit te breiden en in druk uit te geven. Er verliep dan ook veel tijd tussen de

uitvoering van de verkenningen in de jaren 1834-1841 en het moment waarop de bladen in druk verschenen. Als eerste kwam het blad Breda uit in 1850 en als laatste Valkenswaard in 1863. De bladen waarop, behalve Brabants grondgebied, ook delen van een andere provincie zijn weergegeven, dragen veelal een tweeledige datering. De oudste jaartallen geven dan aan wanneer er in Brabant is verkend, de jongste slaan op de andere provincie. Nog voordat de uitgave van de hele TMK in 1864 was voltooid, werd dan ook geconstateerd dat de bladen waarop Noord-Brabant voorkwam moesten worden herzien en herdrukt, omdat deze door de sinds 1839 uitgevoerde ontginningen etc. als het ware onherkenbaar zijn geworden. Behalve de veroudering van het kaartbeeld, toonden deze bladen ook ernstige

gebreken, die samenhangen met de meetkundige grondslag. Bij de weergave van het Gelderse gebied op het blad 's-Hertogenbosch waren ernstige fouten gemaakt en voor het blad Breda gold bovendien dat het sterk afweek van alle andere bladen omdat de gravure was bewerkt naar een geheel ander systema.¹⁵ Dit blad was immers het eerste geweest dat werd voltooid en gedrukt. In uitvoering verschilt het van alle andere bladen, bijvoorbeeld op het onderdeel van de belettering. Ook in de gebruikte symbolen wijken de bladen die in de jaren 1850-1854 zijn verschenen, licht af van de latere bladen. Korte tijd na het blad Breda werd het blad Arnhem voltooid, waarvan de nettekening wél door de Militaire Verkenningen werd vervaardigd. Het werd in 1850 uitgegeven. Dit blad gold daarna als model voor alle volgende bladen.¹⁶ Zodra de Militaire Verkenningen het terreinwerk voor de TMK in 1859 hadden voltooid, werd dan ook – nog in hetzelfde jaar – begonnen met de herziening van Noord-Brabant. Daaraan werd tot in 1864 doorgewerkt. In dat jaar werd op het

Topographisch Bureau een begin gemaakt met het bijwerken, aan de hand van de nieuwe verkenningen, van de lithografische stenen voor de bladen Geertruidenberg, 's-Hertogenbosch en Breda. Vervolgens kwamen ook Eindhoven, Vierlingsbeek, Bergen op Zoom, Valkenswaard en Venlo aan bod. Het blad Breda werd volledig nieuw gegraveerd, terwijl van het blad 's-Hertogenbosch het grondgebied van de provincie Gelderland op de gravuresteen werd uitgeslepen en opnieuw gegraveerd vanwege de foutieve voorstelling van dit terrein.¹⁷ Bij de overige bladen werd de gravure aangepast, voor zover het Brabants grondgebied betrof. Het overbrengen van de veldminuten op de aanwezige, gegraveerde stenen bleek zeer bewerkelijk, omdat aan het licht kwam dat destijds op het bureau van de Militaire Verkenningen bij het vervaardigen van de reducties grove fouten waren gemaakt. Het kostte grote moeite de resultaten van de recente verkenningen daarmee in een goede samenhang te brengen. Dit bracht de directeur van de Topographische Inrichting tot

de verzuchting: "met passen en meten wordt de meeste tijd versleten."¹⁸

Het werk aan de Brabantse bladen moest gebeuren naast de andere werkzaamheden. In 1864 kreeg eerst de voltooiing van de geologische kaart van Nederland voorrang, die al sinds 1854 onderhanden was. Vervolgens werd vanaf 1865 met de grootste spoed gewerkt aan het in druk brengen van de strookkaart 1:25.000. Uiteindelijk werd de heruitgave van de Brabantse bladen pas in 1871 voltooid met de verschijning van het nieuw gegraveerde blad Breda. Voordat de bladen waarop de nieuwe verkenningen waren verwerkt werden gedrukt, verschenen nog herdrukken van de gebrekkige, oorspronkelijke versie. Zoals met alle herdrukke kaarten gebeurde, waren deze vóór de herdruk bijgewerkt op het onderdeel spoorwegen en tevens aan de hand van de gegevens van de waterstaatsingenieurs. Van het blad Breda verscheen de eerste druk van de nieuwe steen bijvoorbeeld pas in 1871; daarvóór hadden nog zes herdrukken van de oude steen het licht gezien.¹⁹

Hierbij moet worden opgemerkt dat de herziene uitgave, op grond van de nieuwe verkenningen, gedeeltelijk dezelfde dateringen draagt als de eerste. Op blad 45 werd toegevoegd 'herzien Topographisch Bureau 1869', op blad 50 'verkend in 1861. Gegraveerd Topographische Inrigting 1870' en op blad 56 is het verkenningjaar 1857 gewijzigd in 1861. Pas vanaf 1873 is men begonnen de dateringen zodanig aan te passen, dat consequent het jaar van (her)uitgave aan de eerdere datering werd toegevoegd. Gezien de aanleiding voor de herziening – de veroudering van het kaartbeeld – is het verbazingwekkend dat opnieuw veel tijd verstreek tussen de verkenning en de uitgave. In het geval van het blad Breda liep dit op tot tien jaar.

Besluit: overwegingen bij het gebruik van de TMK

Geconcludeerd kan worden dat de oudste bladen van de TMK, die tot 1873 verschenen, een aantal onnauwkeurigheden vertonen. Deze zijn echter beperkt van aard, zodat de kaart voor de meeste vormen van historisch onderzoek zonder al te veel bezwaar gebruikt kan worden. Het meest storend zijn nog de misleidende datering en de willekeurige bijwerking van de uitgaven die na de eerste druk zijn verschenen. Uit het bovenstaande kan een aantal overwegingen worden afgeleid, die bij het gebruik van de TMK in acht moeten worden genomen:

- In algemene zin komen – veelal kleinere onzorgvuldigheden voor, die het gevolg zijn van kopiëren tijdens het productieproces. De kans hierop is het kleinst bij de veldminuten.
- Eveneens moet in algemene zin rekening worden gehouden met onjuistheden in de meetkundige grondslag. Deze blijven echter beperkt omdat de hoekpunten van Kraijenhoffs driehoeksmeting juist op de kaart staan.
- Een meer specifieke variant van de meetkundige vertekening betreft de topografie langs de grenzen van kadastrale gemeenten. De kaart is dan ook niet geschikt als bron voor het bepalen van de exacte omvang en vorm van grondpercelen; hiervoor zijn andere bronnen beschikbaar.²⁰
- Omdat de veldminuten op de schaal 1:25.000 ten behoeve van de uitgave van de TMK werden verkleind naar 1:50.000, zijn ook de onzorgvuldigheden en meetkundige onjuistheden verkleind.
- Kaartbladen die de datering dragen van de eerste uitgave, kunnen tot 1873 zijn

bijgewerkt; wil men zeker zijn dat een kaartblad de topografie van de eerste druk weergeeft, dan kan men teruggrijpen op de reproductie-uitgave uit 1973,²¹ dan wel de veldminuten of de nette kaarten 1:50.000.

- De bijwerking gebeurde op een tamelijk willekeurige wijze, waarbij de nadruk lag op spoorwegen en waterstaatkundige objecten en projecten. Het militaire belang was een belangrijke drijfveer bij de keuzes die hierin werden gemaakt.
- In enkele uitzonderlijke gevallen zijn bijgewerkte kaartbladen te herkennen aan twee stippen, die achter het woord Bureau, rechts onderaan de kaart zijn geplaatst.
- Bij bladen waarop de provincie Noord-Brabant voorkomt, en met name het blad Breda, moet rekening worden gehouden met specifieke afwijkingen.

Noten

- 1 Koeman C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*. Alphen aan den Rijn, 1983, blz. 198-200; J.A. van der Linden J.A., *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. Bussum, 1973.
- 2 Van der Linden, blz. 41-50.
- 3 Van de nette kaarten 1:25.000 zijn facsimile-uitgaven verschenen bij Uitgeverij Nieuwland te Tilburg.
- 4 Van de nette, gereduceerde kaarten 1:50.000 zijn facsimile-uitgaven verschenen bij Wolters-Noordhoff Atlasproducties te Groningen.
- 5 Nationaal Archief (in het vervolg NA), 2.13.16 Archief Hoofdkwartier Veldleger, inv.nr. 420.
- 6 NA 2.13.46 Archief Topografische Dienst (in het vervolg TD), inv. nr. 63.
- 7 Het betreft de volgende kaartbladen: 26, 30, 32, 33, 40, 44, 51 (kaartenverzameling van de voormalige Topografische Dienst bij het Kadaster te Zwolle).
- 8 Van der Linden, blz. 37.
- 9 NA, TD inv.nr. 182.
- 10 NA, TD inv.nr. 1, jaarverslag over 1869.
- 11 NA 2.13.15.01 Archief Generale Staf, inv.nrs. 21, 26 en 27.
- 12 Van der Linden, blz. 45-46.
- 13 Lindhout S.P., 'Onze topographische kaarten. Eene antikritiek', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* VII (1890), blz. 1084.
- 14 Merkwaardig is dat bij het vervaardigen van de kaart op schaal 1:25.000 hoogtelijnen werden aangebracht die waren afgeleid van de arceringen op de minuutbladen.
- 15 NA, TD inv.nr. 1, jaarverslag 1861.
- 16 Van der Linden, blz. 33 en 49.
- 17 NA, TD inv.nr. 1, jaarverslag 1865.
- 18 NA, TD inv.nr. 1, jaarverslag 1867.
- 19 Van der Linden, blz. 33.
- 20 De kadastrale minuutplannen uit 1832 en de bijbe-

horende registers zijn te raadplegen op de website www.watwaswaar.nl. Ook zijn in verschillende provincies reproducties op papier verschenen in de vorm van provinciale kadastrale atlassen. 21 Uitgave Unieboek B.V., Bussum.

Summary:

The (un)reliability of the Topographic and Military Map / Frans Scholten

The first ordnance survey map of the Netherlands, that came about between 1834 and 1864, is the first map that shows a uniform, detailed and reliable picture of the topography on the scale 1:50.000. The edition on 62 sheets was highly appreciated for its fine lithographic printing and its cartographic content. Nowadays it is frequently used for historical investigations. However the map contains some imperfections, which are explained in this article. A first category of defects is caused by the fact that the surveyors were future members of the army's General Staff, who lacked experience in map making. Also the copying by hand, which had to take place several times during the process of map production, lead to failures, as did the manual reduction from the scale of 1:25.000 of the original survey map to 1:50.000 of the printed one. Other defects were connected with the geometric framework of the map. For this aspect the results of the trigonometrical survey, that general C.R.T. Kraijenhoff had executed during the period 1801-1811, were used in combination with the cadastral maps. These lacked a coherent trigonometrical base and could therefore not be fitted, without distortions, into Kraijenhoff's framework. The dating of the map also caused indistinctness and problems. The date that is placed below the map sheets contains two elements: the years in which the survey took place and the year in which the lithographic stone was engraved. It is misleading that the map was reprinted several times without adapting the original date. Apart from that, the updates were of a highly arbitrary character. They were not based on systematical surveys, but on the collection of information from different sources. The emphasis was put on aspects that were regarded as important from a military point of view, like new railways, roads, canals and polders. Only from 1873 onwards were the years of the updatings printed on the sheets. Finally the indication of altitudes was defective. For this the adapted method of Lehmann was used, that expressed the differences in height by a system of hachures. Declivities were measured by the levelling compass; heights by the mercury barometer. Many inexactitudes occurred, which were corrected only by a new, systematic measuring of altitudes that took place from 1894 on.

Een specialist onder vele vakgenoten

David Reerigh en zijn 'superfeijn' afgezette wandkaarten van Holland (1647) en Rijnland (1687/88)

Dat wordt bevestigd door een klein onderzoekje naar de vermelding van kaartafzetters in de Amsterdamse akten van ondertrouw over de periode 1600-1700. Alleen al uit deze beperkte bron kon een lijst van 139 verschillende kaartafzetters met naam en toenaam worden opgesteld (zie appendix).³ Vergeleken met een veel voorkomend beroep als dat van verfverkoopster waarvan er over dezelfde periode 70 worden genoemd in deze akten, is dat een groot aantal. Daarbij komt dat deze lijst geen compleet beeld geeft. Er waren veel anderen die het afzetten van kaarten niet als hoofdberoep hadden maar het wel geregeld deden zoals schilders, graveurs en landmeters. Ook vrouwen, een hier totaal afwezige categorie, waren soms erkende verluchtsters.⁴ Het beroep van kaartafzetter trok, zo blijkt uit de akten, naast veel Amsterdammers

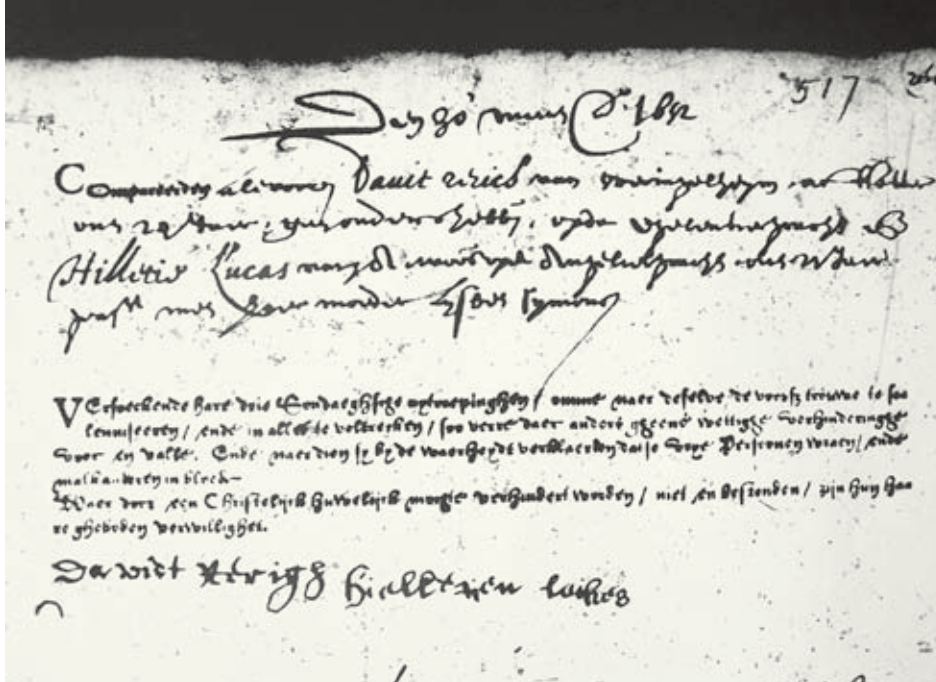
jongemannen uit alle hoeken van het land, van Nijmegen tot Middelburg en van Ameland tot Medemblik. Ook uit Duitsland, Polen, Londen, en de Zuidelijke Nederlanden kwam een aanzienlijk aantal naar Amsterdam. Deze toeloop zal onderlinge competitie in de hand hebben gewerkt, temeer daar succesvolle afzetters hun werk lang konden volhouden. Zo waren Van Santen en Koerten beiden veertig tot vijftig jaar actief. De afzetters woonden verspreid in het hartje van Amsterdam, maar de meesten woonden en werkten in de Jordaan. Voor zover bekend waren zij zelfstandig gevestigd, waarbij het beroep meer dan eens overging van vader op zoon.⁵ Vaak genoemde adressen waren de Bloemgracht en -straat, waar ook de drukkerij van Blaeu was gevestigd, en de buurt rond de Egelantiersgracht waar Frans Koerten, in het

Honderden mensen vonden in Nederland in de zeventiende eeuw werk in de bloeiende kaart- en atlasindustrie. Amsterdam was wereldcentrum. Toeleveranciers als papier-, perkament- en leermakers en handelaars in inkt- en verfstoffen deden goede zaken, en er was volop werk voor kaarttekeners, ornament-ontwerpers, graveurs, drukkers, uitgevers, inkleurders en boekbinders. De inkleuring, met de hand aangebracht in varianten van sober en functioneel tot uiterst luxueus met royaal gebruik van kostbare kleuren als zilver, goud, ultramarijn en lak, was een niet te verwaarlozen element in de afwerking van een kaart of atlas. Kleur was niet alleen nuttig om het kaartbeeld te verduidelijken maar kon ook belangrijk bijdragen aan de decoratieve en daarmee commerciële waarde. De firma Blaeu was zich dat goed bewust, en wist de kwaliteit van de inkleuring een hoog standaardniveau te geven dat alom als voorbeeld werd beschouwd.¹ Het sinds anderhalve eeuw vrijwel uitgestorven beroep van inkleurder van kaarten, ook wel kaartafzetter, zal destijds zeker geen zeldzaamheid zijn geweest. Naast bekende uitblinkers als Dirk Jansz. van Santen (1637/8-1708) en Frans Koerten (ca.1604-1668) en het kleine aantal namen dat tot nu toe uit archivalia werd gedistilleerd moeten er veel meer afzetters hebben gewerkt.²

drs. G.J.E. Goedings

is kunsthistorica en doorliep de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Ze werkt aan een proefschrift over Konst- en Caert-afzetters en hun werk in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw, een onderwerp waar zij al veel artikelen over publiceerde. Ze is werkzaam als boekbeschrijver/catalogist in het antiquariaat en als zelfstandig tekstschrijver/onderzoeker

1. Akte van ondertrouw van David Reerigh en Hilletie Lucas, 30 maart 1652 (Stadsarchief Amsterdam)

midden van de eeuw de bekendste kaart-afzetter, woonde en werkte. Koerten moet een bloeiend bedrijf hebben gehad en mogelijk had hij knechts en leerjongens in huis.

In het laatste kwart van de eeuw was de buurt rond de Anjeliërsgracht met de aangrenzende Tuinstraat een favoriete locatie.

De meeste afzetters beheersten de kunst van het schrijven goed, getuige hun soms zwierige handtekening onder hun trouw-akte. (zie afb. 1.) Toch was er ook nog een klein aantal dat tekende met een kruisje. Al deze kaartafzetters hadden één ding gemeen: zij signeerden hun inkleuringswerk vrijwel nooit. Het waren ambachtslieden, ze werkten anoniem. Voor zover hun namen aan het licht komen, zoals uit de bovenstaande akten of andere oude documenten, is het lastig om daaraan met zekerheid specifieke atlassen of kaarten te verbinden.⁶

Eén van de vrijwel onbekende inkleurders van het bovenstaande lijstje blijkt een unieke uitzondering op deze regels te zijn. Hij zette zijn naam in de vorm van een sierlijke signatuur op het voorblad van een afgezet en met goud gehoogd kaartboek, en daarnaast zijn er gedetailleerde rekeningen van zijn hand bewaard gebleven waardoor de inkleuring van een aantal gelokaliseerde atlassen aan hem kan worden toegeschreven. De afzetter die deze sporen naliet, was David Reerigh, geregistreerd als 'Davit Rerigh van Overingelheim [Dld.], affset-ter out 24 Jaer, geen ouders hebbende, opde egelentiergracht', die op 30 maart 1652 in ondertrouw ging met 'Hilletie Lucas van A[msterdam] wonende op de Angeliërsgracht out 21 Jaer (...)'.⁷

Reerigh of Reerigh werd dus omstreeks 1627/28 geboren. Hij kwam naar Amsterdam vanuit Ober Ingelheim, een plaatsje aan de Rijn niet ver van Mainz, en woonde in 1652 op de Egelantiersgracht in de Jordaan. In 1658 kon hij een huis en de helft van een erf kopen op het Weespad buiten St. Antonispoort. De verkoper was Johannes Binius, een collega-afzetter en bijna-plaatsgenoot uit Nederlingelen ofwel Nider Ingelheim (08/02/1658; zie lijst bij 1646).⁸ In de jaren tachtig en negtig woonde en werkte Reerigh op de Tuinstraat, temidden van veel collega's.

Helemaal onbekend in de recente literatuur is Reerigh niet. Zijn naam dook op naar aanleiding van zijn contact met de Amsterdamse patriciër Pieter de Graeff (1638-1707), die daarvan aantekening maakte in zijn journalen.⁹ Reerigh zette wapens af voor De Graeff.

Verder is uit archivalia bekend dat hij meewerkte aan de grote vogelvluchtkaart van Delft van 1677.¹⁰ Concrete voorbeelden van Reerighs werk als afzetter waren tot op heden niet bekend, evenmin als zijn loonafrekeningen en enkele andere archivalia.

Reerighs werk aan de reuzenkaart van Holland van Colom

Reerigh moet in Amsterdam snel naam hebben gemaakt als kaartafzetter. Zijn signatuur komt voor op een zorgvuldig afgezette en met goud en zilver gehoogde wandkaart in atlasvorm, die zich in de collectie van de UB Amsterdam bevindt. Het opschrift van de kaart luidt 't Graefschap Holland, nieuwlyx uytghegheven door Iacob A. Colom in Amsterdam, 1647.

Reerigh was toen 19 of 20 jaar. Deze tweede druk is opgedragen aan stadhouder Frederik Hendrik, en bestaat uit 40 afzonderlijke bladen van gelijke grootte die geassembleerd een wandkaart vormen van 290 x 160 cm. Het is de grootste kaart die tot dan toe was gepubliceerd.¹¹ Om

2. Cartouche met de titel van de Kaart van Holland in atlasvorm door Jacob Colom, 1647 (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Kaartenz., 1801 A11)

3. Voorblad met de wapens van de stemhoudende steden (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

er een hanteerbaar kaartboek van te maken konden de bladen op verschillende manieren worden gebonden. In dit geval zijn telkens twee bladen aan elkaar geplakt tot dubbelfolio-formaat, op stroken ingebonden in een vergulde leren band. Na het aan elkaar zetten – maar vóór het binden – zijn de kaartbladen afgezet. Dat is hier fraai en consequent gedaan, met veel gebruik van zacht transparant groen, roze, grijsblauw en lichtgeel. De kleuren zijn vol over de kaartbladen aangebracht met versterkte tinten voor de land- en zeebegrenzingsen, waarbij de gehele begrenzing van Rijnland is geaccentueerd met een extra gouden lijn. Ook de grotere belettering in de kaart is fijn verguld. De legenda met de opdracht en de cartouche met de titel zijn met contrasterende, wat pigmentrijkere kleuren aangezet. Afgezien van de verfijnde en luxe inkleuring is dit kaartboek bijzonder omdat een dubbelblad is bij gebonden als frontispice, met een afgezette tekening van de versierde wapens van de achttien stemhebbende steden van Holland. Het nog steeds frisse wit van het papier contrasteert fraai met de zorgvuldig tekening, die decoratief is afgezet met veel dekkend rood en helder blauw, rijk gehooft met goud en zilver en bevat een

een stevig diepzwart kader. Een brede felblauw afgezette banderolle laat de gouden letters van het titel-opschrift goed uitkomen: *'t Graefschap Hollandt ende stemmende steden van dien vervolgens haere waapenen gelijk als die malkanderen volgen in haere sitplaetsen in den Raadt van Staaten'*.

In de hoek rechtsonder heeft de maker in inkt met sierlijke ronde letters zijn signatuur geplaatst: 'David Reerigh. P.[inxit]'. David Reerigh was de tekenaar/schilder van het voorblad, en, gezien het fijne kleur gebruik, ongetwijfeld verantwoordelijk voor de inkleuring van de gehele kaart. Ook zijn latere werkzaamheden duiden daarop. Dankzij het manuscript voorblad is deze atlas vooralsnog de enig bekende zeventiende-eeuwse Nederlandse atlas met een eigenhandige signatuur van de inkleurder. Het lijkt bijna of dit Reerighs 'meester'stuk' was – voor zover dat bestond in de inkleurderij. Helaas zijn daarover (nog) geen gegevens bekend.¹² In elk geval is met dit werkstuk duidelijk dat Reerigh behalve een begaafd afzetter van monumentale wapentekenaar was. Voor wie en waarom Reerigh dit fraaie kaartboek afzette

4. In detail de handtekening van David Reerigh (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

is niet bekend. Volgens een ingeplakt exlibris was de atlas in de negentiende eeuw in bezit van Edward Huydecoper van Nigtevecht (1827-1883). Eén van de vroegste eigenaars was vermoedelijk de vermogende katholieke koopman Jacob Cromhout (1651-1708). In de veiling-catalogus van zijn bibliotheek (1709) komt een exemplaar voor met dezelfde luxe kenmerken en vrijwel hetzelfde opschrift: *'t Graefschap van Holland / gelyk die na malkanderen stemmen en Steden van dien volgens haere Sitplaetsen / vervolgens haere Waapenen in de Raed van Staeten / seer curieus afgeset / met Goudt en andere kostelyke Verwen / ieder Wapen met haar coleuren / fr. Band.* Dit opschrift komt niet voor op de gegraveerde kaart maar

5. Kaart van Rijnland (Hoogheemraadschap Rijnland)

alleen op het manuscript-voorblad. Omdat kaartboeken met eenzelfde voorblad tot op heden niet bekend zijn, is het wel erg waarschijnlijk is dat het hier gaat om het door Reerigh gesigioneerde exemplaar. In Cromhouts bezit waren ook luxe afgezette en in verguld leer gebonden exemplaren van de kaartboeken van Schieland en Rijnland. Hij was een van de vroegste verzamelaars van wandkaarten in atlasvorm.¹³

Met Coloms grote kaart van Holland had Reerigh zich bewezen als een getalenteerd afzetter van monumentale wandkaarten. Het werd een specialiteit waarmee hij zich kon onderscheiden van zijn

vakgenoten en die hem zijn leven lang opdrachten zou bezorgen, niet alleen in Amsterdam. Zo werkte hij aan de grote kaart figuratief van Delft (1677), bijgegaan door zijn zoon Alexander (1655/6-1696). Hiervan zijn voor zover bekend geen afgezette exemplaren bewaard gebleven. Tien jaar daarna werd Reerigh door het Hoogheemraadschap van Rijnland aangetrokken als eerste inkleurder van de heruitgave van de overzichtskaart van Rijnland (1687/88). Van deze kaart kon een aantal luxe afgezette kaartboeken worden gelokaliseerd, zoals gebruikelijk zonder signatuur van de kleurder. Dat in elk geval een aantal van deze exemplaren onder Reerighs handen is geweest en dat

hij tussen 1688 en 1690 Rijnlands vaste afzetter was blijkt uit enkele bewaard gebleven rekeningen. Dergelijke rekeningen van afzetters zijn vrijwel niet bekend, zeker niet uit deze periode. Afgezien van persoonlijke gegevens en inkomsten laten ze meer in het algemeen zien wat er kwam kijken bij het inkleuren van een grote veelbladige kaart en wat er van een (gerenommeerde) afzetter werd verwacht.

De vroegste inkleuring van de grote kaart van Rijnland van 1687/88

De tweede, geactualiseerde en vergrote druk van de monumentale overzichtskaart van Rijnland van 1687/88 werd evenals de eerste door het Hoogheemraadschap

6-7. Detail van de kaart van Rijnland, randversiering door Romeyn de Hooghe (Hoogheemraadschap Rijnland)

in eigen beheer geproduceerd. Hij bestond uit 25 bladen: 12 dubbel- foliobladen voor de kaart zelf, 11 foliobladen voor de sier- randen, en 2 half-foliobladen voor de privileges. De platen van de eerste druk van 1647, gegraveerd door Cornelis

Danckertsz. naar kaarten van Jan Jansz. Dou en Steven Pietersz. van Broekhuysen, werden hiervoor opnieuw gebruikt, even- als de 8 foliobladen-grote zijranden met versierde wapenschilden van Pieter Post. De kaart zonder versiering besloeg

174 x 168 cm. waarop alle bewoning was weergegeven, ook de afzonderlijke boer- derijen en buitenplaatsen.¹⁴ Romeyn de Hooghe, de befaamde etsen/ontwerper van zijn tijd, werd aangezocht om de no- dige aanpassingen uit te voeren volgens

De Hooghe leverde zelf de druk van de complete oplage, 1000 exemplaren van 25 bladen 'door elkaar', waarvan 150 exemplaren op duurder, extra zwaar papier. Dit zware papier was ondermeer bestemd voor in te kleuren exemplaren. De Hooghes eindafrekening van 13 april 1688 bedroeg fl. 2199,4 schelling.¹⁷ Met de voltooiing van zijn werk was de productie nog niet gereed. De 25.000 bladen moesten nog worden gegaard, voor een deel gebruiksklaar worden gemaakt als wandkaart of kaartboek en, om het representatieve karakter extra luister bij te zetten, met kleuren en goud worden afgezet.

[illegible]

De rekening van 1688 is het meest uitvoerig en ook het meest interessant voor de geschiedenis van de afwerking van de kaart. Hieruit is af te leiden dat Reerigh op 8 mei 1688, kort na oplevering van de druk werd uitgenodigd in Leiden.²⁰ Kennelijk kon hij gelden als evenknie van De Hooghe op het gebied van inkleuring. Reerigh kreeg bij zijn eerste bezoek aan Leiden op 8 mei wellicht instructies voor de inkleuring, waarbij Torenvliets modellen van de wapens. Vervolgens zal hij zelf een model hebben gemaakt voor een luxe inkleuring van de kaartbladen. Dit model bleef in zijn bezit en werd dus vooralsnog niet verrekend. Na goedkeuring zette Reerigh een wandkaart 'super-

CAERT-THRESOOR

den 8 maij uijt en buijs reijs gedaen naer leijden met versuijnde tijt	f 5: -:-
den 10 iuni een Caert super feijn afgeset	f 20: 14: -
den 19 iuni een caert op doek en raem superfeijn afgeset	f 25: 14: -
item een gemeen afgeset op doek en raem	f 12: -:-
verschooten ande cas tot deese 2 caerten en oncosten	f 5: -:-
item voorde uijt en tuijs reij[s] en versuijmden teijt	f 5: -:-
den 5 iuli voorde uijt en tuijs reij[s] en versuijmden teijt	f 5: -:-
den 5 iuli voorde uijt en tuijs reijs omt buijs Swanenb:	f 2: 10:-
den 15 iuli an port van leijden met 2 caerten	f -: 4:-
den 7 augusti 2 caerten van rijnlant afgeset het stuck a 14 gulde	
14 stuvers	f 29: 8:-
voor het binden het stuck a 5 gulden	f 10: -:-
voor het repareeren van het bock dat tot leijden gebonden was	f 4:- :-
den 9 augusti voor uijt en tuijs reijs en versuijnde teyt	f 2: 10:-
den 5 september an port van leijden	f -: 3:-
den 6 ditto een reijs gedaen naar leijden om de vergaeren de	
caerten van	f 5: -:-
reijnland voor de uijt en tuijs reis	
voor het vergaere van 973 Caerten het hondert gereckent a 2 gu	
10 st comt	f 15: -:-
voor het verhelpen ende uijtdoen van het buijs duijvenvoorden	
het hondert a 10 st. comt	f 4: 17: 8
den 24 Zebtember an port vande caerten mij gesonden	f -: 4:-

u.E.Dienst willige dienaer David Reerigh

som f 147: 11:8'

Hoogbeemraden van Rijnlant Ordonneren Mr. .. Sylvius rentmr. van de selve somme te betalen aan Davidt rerigh somma van hondert seven en veertigh gulden elft stuivers (...) Actum den 20 November 1688 - Bickers van Zwieten J Maes 1688 /' ten danck voldaan, David Reerigh'

gen, opdracht de lijsten te voorzien van een laag 'mecief' ofwel massief goud. Zo waren eind juni de eerste kaarten

klaar om te presenteren en letterlijk in volle luister op te hangen in de gemeenlandshuizen in Leiden, Swanenburgh/

9. Blad met het wapenschild van Rijnland uit een kaartboek van Rijnland (Hoogheemraadschap Rijnland)

Halfweg, en Sparendam.²¹ Het moet een prachtig en imposant gezicht zijn geweest, de volle en felle kleuren van de kaart en de barokke rijk met goud en zilver gehoopte sierranden met de wapens tegen het nog frisse en scherpe wit van het papier, ingekaderd in een strakke gouden lijst van ca. 260 x 230 cm. Van de inkleuring kunnen we ons nu alleen nog een waarheidsgetrouw beeld vormen door bewaarde kaartboeken, waarin papier en kleuren in enkele gevallen zeer fris be-waard bleven. De enige bewaarde wandkaart geeft een goed beeld van het geheel maar de luxe inkleuring is door de tijd gesleten en door de vele lagen vernis zeer verbruind.²² Tot nu konden zeven luxe tot zeer luxe afgezette kaartboeken worden gelokaliseerd: vier in het Oud Archief van Rijnland, één in een particulier collectie en twee in de handel.²³ Opvallend aan al deze boeken is het ongekend weelderige gebruik van goud, hetgeen vooral samenhangt met de twintig monumentale wapenschilden in de sierranden die al in de grafische uitvoering met elkaar in overdadigheid concurreerden. Hierbij is niet alleen het gebruikelijke schulp- (geweven) goud gebruikt maar ook enorme stukken bladgoud van hoge kwaliteit. Daarnaast is een overdaad aan zilver verwerkt. Zoals meestal is dit zilver aangetast door oxydatie waardoor het grotendeels (donker) grijs is geworden. De oorspronkelijke luister van de kaarten, die in de kaartboeken al heel goed voorstelbaar is, was dus nog aanmerkelijk schitterender. In grote lijnen volgt de inkleuring van deze boeken hetzelfde, zeer prestigieuze model, dat Reerigh als eerste inkleurder moet hebben aangeleverd. Het wapenschild van Rijnland is zonder uitzondering zwaar bedekt met bladgoud, waarop een arend die in kleur kan variëren van zwart tot lichter grijs met donkere schaduwen. De titelbanderolle is steeds vol en dekkend met ultramarijnkleurig blauw gevuld als ondergrond voor de vergulde kapitalen van het monumentale opschrift, de titels zijn met roze lak gevuld, de fruit- en loofguirlandes zijn uitvoerig en vol gekleurd, tegen een heel lichte inkleuring van de figuren die schilden vasthouden. De centrale figuur is daarentegen steeds vol en decoratief afgezet. Dat de inkleuring soms wat hard en grof aandoet heeft ongetwijfeld te maken met het grote formaat en de functie de kaart. Een krachtige inkleuring was voor gebruik als wandkaart van dit formaat – waarvoor ook een kaartboek zich

moest kunnen lenen – effectiever dan een gedetailleerde en verfijnde trant. Ook ervaring met snelle verkleuring aan de wand kan een extra uitgesproken coloriet in de hand hebben gewerkt. Reerigh was sinds zijn kaart van Colom veertig jaar verder. Twee kaartboeken tonen sierranden in een wat lichtere variant, met evenveel goud maar met meer gebruik van het wit van het papier dat het zilver vervangt, terwijl de kaarten zelf voornamelijk afgezet zijn op de grenslijnen. De inkleuring hiervan is in alle exemplaren wat verschillend: soms geheel vol ingekleurd, dan weer alleen het gebied van Rijnland vol ingekleurd, en soms alleen de grenslijnen afgezet. In de vol afgezette exemplaren is de begrenzing van Rijnland voorzien van een extra belijning in goud, en zijn ook streeknamen verguld. Deze behoren zonder twi- fel tot de 'superfeijne' categorie. In 1688 zette Reerigh twee van deze kaartboeken luxe af, voor 14 gulden en 14 stuivers per stuk. Zijn gedetailleerde opgaaf van portoen reiskosten geeft aan dat hij de betreffende kaartbladen uit Leiden kreeg opge- stuurd. Hij zette de bladen in Amsterdam af en bond ze ook in – iets dat tot op heden niet bekend was als gebruikelijke taak van een afzetter. Om de tot dub- belfolio geplakte kaarten mooi vlak te kunnen openslaan bond Reerigh extra stroken mee waarop hij de bladen vast- zette. Afgaande op de bewaard gebleven exemplaren zette hij een leren band om de kaartboeken, verguld met sierfileten van rolstempels.²⁴ Daarvoor rekende hij fl.5,- of fl.6,- per deel. Uit latere rekenin- gen blijkt dat een band van perkament fl.3, gemaakt voor een eenvoudig afgezet exemplaar, kostte. Voltooide kaartboe- ken bracht Reerigh aanvankelijk zelf terug naar Leiden. Kaartboeken waren nog wel te 'verslepen'.

Dat was anders bij de wandkaarten. Die werden door Reerigh ter plekke in het gemeenlandshuis afgezet, zo blijkt uit zijn reiskostenspecificaties en de notities van tijdgenoot Pieter de Graeff (1638-1707). Deze Amsterdamse patriciër en regelma- tige klant van Reerigh zag en noteerde hoe Reerigh in Leiden aan het werk was. Bij 21 mei 1689 schreef hij in zijn jour- naal: '(...) Vandaar ben ick gaen eeten in't Gemeenlants buys van Rhymlant als waer ick hebbe gevonden David Reerigh doende sijnde om de nieuwe Caerten van Rhymlant af te setten; en soode Secretaris Jan Hulstbout aen mij berichtede tegens f 14: gl tstück met

opspannen en opplakken, alhoewel bij nu reeds meerder hadde als daermeede met 't linnen niet hebbende toegekost, (...)'.²⁵

De kans op schade bij vervoer van een kostbare kant en klare afgezette grote wandkaart was erg groot. Het verzend- probleem van dergelijke grote stukken was al een eeuw eerder beschreven door Mercator die instrueerde om grote meer- bladige kaarten losbladig te verzenden en op de plaats van bestemming te assem- bleren en af te zetten.²⁶ Zo ging het ook bij de grote kaart van Rijnland. Waarschijnlijk is, dat het Hoogheemraad-

schap zorgde voor de benodigde voor- raad werkmateriaal. Bij tekort, zoals hier bij het linnen, moest Reerigh aanvulling regelen – hetgeen een verklaring is voor de extra 'onkosten' op zijn rekening. Pas na aflevering van deze eerste drie wandkaarten en twee kaartboeken werd begin september de hele oplage op orde gebracht; in dit geval niet in duizend min vijf afgezette exemplaren, maar 973. De overige 22 zullen al meteen ter goedkeu- ring zijn verdeeld onder de raden, en mo- gelijk kregen ook de medewerkers aan het graveren en drukken een exemplaar. Nu de kaarten op orde lagen kon ook snel

10. Loonafrekening opgesteld door Jan Helmis (Hoogheemraadschap Rijnland)

op meer exemplaren tegelijk een fout worden rechtgezet. Het Huis Duyvenvoorde moest worden weggehaald ('uitleiden') en op de juiste plaats weer aangebracht ('verhelpen'). Dat betekende voor Reerigh het onzichtbaar maken onder een of meer laagjes dekkverf of door wegkrabben, en op de juiste plaats weer intekenen en bijkleuren. Zo werden om te beginnen honderd kaarten aangepast.

Dit rekeningfragment is een bewijs dat dergelijke handmatige correcties, aanpassingen of aanvullingen tot het werk van een afzetter behoorden. Het biedt ook een verklaring voor het veelvoorkomende verschijnsel van met de hand aangebrachte en contemporain met de rest afgezette grenslijnen op oude kaarten. Het handmatig aanbrengen van verbeteringen moet sinds lang tot de gebruikelijke werkzaamheden van de (goede) kaartafzetter hebben behoord. In veel afgezette atlanten van de firma Blaeu en andere uitgevers zijn min of meer verouderde kaarten opgenomen, maar anders dan men vaak aanneemt zijn veel van deze kaarten wel degelijk geactualiseerd. Dat gebeurde echter met de hand, en alleen in afgezette exemplaren met een afgezette belijning in potlood. In niet afgezette atlanten zijn deze 'up-dates' niet of nauwelijks te vinden.

Met de correctie van het Huis Duyvenvoorde was de kaart van Rijnland af, en klaar om gebruikt te worden. Reerigh zette drie jaar lang als enige kaarten voor het Hoogheemraadschap af. Hoogtepunt was de zomer van 1689, toen hij een rekening kon indienen van fl.586 en 3 stuivers voor het 'feijn' afzetten van twintig gemonteerde wandkaarten en 7 kaartboeken.

Beshuit

Na 1690 werd het werk minder. Dat wat nog gedaan moest worden, werd door een andere kaartafzetter overgenomen. Mogelijk werd het reizen en 'verslepen' voor Reerigh, die inmiddels 63 jaar was, een te grote belasting. Al in zijn eerste rekening van 1688 valt de bij herhaling vermelde post 'versuijnde tijt' op als gevolg van het reizen – dat was voor Reerigh wellicht geen voordeel van deze overigens zo prestigieuze en lucratieve opdracht. Mogelijk ook had hij te kampen met ziekte; zijn vrouw Hillette Luiks of Lucas stierf in deze tijd.²⁷ Hoe dat ook zij, de kaartafzetter Jan Helms zette nog tot 1693 zijn werk voort. Ook hiervan

zijn rekeningen bewaard, die dezelfde werkzaamheden laten zien voor vrijwel dezelfde prijs. Helms zette in totaal nog 11 kaarten af, waarvan 4 wandkaarten en 7 kaartboeken, waarvan slecht één 'zonde goud'. De wandkaarten werden alle op doek en raam gemonteerd, de kaartboeken ingebonden. Bij de laatste twee wandkaarten zorgde Helms ook voor het respectievelijk lakken en vergulden van de lijst. Waarschijnlijk kwam hij uit Leiden want hij declareerde geen reiskosten. Samengevat werden in de periode 1688-1693 in totaal voor het Hoogheemraadschap 59 kaarten afgezet – Reerigh 48 exemplaren, Helms 11 – waarvan het merendeel luxe. Hiervan zijn vooralsnog 7 luxe kaartboeken gelokaliseerd / bewaard gebleven en één wandkaart. Na 1693 zijn er geen rekeningen meer gevonden, en zullen alleen nog incidenteel kaarten zijn afgezet.²⁸ Daarbij zal steeds het werk van David Reerigh, de Amsterdamse kaartafzetter en specialist in overzichtskaarten en wapenschilderingen, als model hebben gediend.²⁹

Literatuur en archivalia

- Catalogus [Jacob Cromhout], Appendix. Amsterdam 1709.
- Catalogus Bubb Kuyper Veilingen, Haarlem, mei 2004, nr. 2375, met afb.
- Catalogus Liberna deel III p.37. Hilversum 1977 (= Museum Draiflessen, Mettingen).
- Catalogus *Monsters van Rijnland*, Museum Boerhaave Leiden 1996.
- Doop-, Trouw- en Begraafboeken Amsterdam, Akten van Ondertrouw 1600-1700, inv.nrs. Stadsarchief Amsterdam.
- Donkersloot-de Vrij, M. 1981. *Topografische kaarten van Nederland voor 1750*. Groningen.
- Fokkema Andrea, S.J. 1967. 'Kaart Figuratief' in: *Delftse Studiën*. Assen 1967, p.236-249.
- Fokkema Andrea, S.J. 1933. *De oude archieven van het Hoogheemraadschap Rijnland 1255-1857, Beknopte inventaris*.
- Goedings, T. 1989. 'Kaartkleurders en de technische aspecten van het kleuren in de 16de en 17de eeuw' in: F. Heybroek (red.), *Kunst in kaart*. Utrecht, 95-129.
- Goedings, T. 2008. 'Kunst- en kaartafzetters; Gekleurde kaarten en prenten' in: H. v. Nierop e.a. (red.) *Romeyn de Hooghe, De verbeelding van de late Gouden Eeuw*. Amsterdam/Zwolle, 204-221.
- Goedings, T. 2011. 'Dirk Jansz. van Santen and the colouring of the Atlas van der Hem.' in: K. van der Horst (ed.), *The Atlas Blaeu van der Hem of the Austrian National Library (...)*, Houten, 101-154.
- Graeff, Pieter de. 1683-1706. *Journal en verbaalen...1683-1706*, Familiearchief De Graeff,

- Stadsarchief Amsterdam P.A. no.76-184.
- Hameleers, M. 2008. 'Kaarten Figuratief; kaarten, atlanten en stadsprofielen', in: H. v. Nierop (red.) *Romeyn de Hooghe, De verbeelding van de late Gouden Eeuw*. Amsterdam/Zwolle, 190-203.
- 't Hart, G. 1969. *Kaartboek van Rijnland 1746*. Alphen aan de Rijn 1969.
- Jaarrekeningen Hoogheemraadschap Rijnland 1688 – 1695*, Oud Archief Rijnland inv.nrs. 9722-29.
- Kleerkooier M.M. en W.P. van Stockum. 1914-16. *De Boekhandel te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1914-16.
- Koeman, C. 1983. *Geschiedenis van de Nederlandse kartografie*. Alphen aan de Rijn 1983.
- Otten, J. 1995. 'Kaarttekenaars en kaartafzetters in de dagboeken van Pieter de Graeff (1638-1707)', in: *Caert-Thresoor* 14 (1995) nr.3, 53-58.

Noten

- 1* Met dank aan M. Hameleers, Stadsarchief Amsterdam, en R. van IJterson en Gert Koese, Oud Archief Hoogheemraadschap Rijnland, Leiden.
- Goedings 2011, p. 110-112.
- 2 Kleerkooier en Van Stockum met vermelding van 12 verschillende afzetters (vgl. register); en verder Otten 1995 over Reerigh; Goedings 1989 over Carel Galliers Jorisz. (1602; zijn broer Aert was ook kaartafzetter, zie app. bij 1612), Van Santen, Koerten en Zoutman; en incidentele vermeldingen zonder toelichting in bronpublicaties. Kaartafzetters die in hun tijd om een andere, vervolgcarière bekend werden zijn Sacharias Wegener van Dantzig (1638; diplomaat), Clemens de Jonghe (drukker en kunstverkoper) en Jac. Robijn (uitgever van kaarten en atlanten); over Van Santen zie Fontaine Verwey 1978, Goedings 1992 met litt., 2008 en 2011, en Gnirrep 2000; zie verder Goedings, Kunst- en Kaartafzetters in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw, diss., te verschijnen.
- 3 Stadsarchief Amsterdam, Doop-, Trouw-, en Begraafregisters (DTB), Acten van Ondertrouw (in microfiche), zie Appendix: vermeldingen van 139 verschillende afzetters waarvan ca. 125 voor het eerst (zie n.2); met dank aan Marc Hameleers die mij hierop wees en wegwijis maakte.
- 4 Goedings 1989, p. 108-113, en diss. te verschijnen.
- 5 Appendix, lijst, zie bijv. Pieter Vogias sr. (1656) en 'junior' (16/9/'84), Gerrit (1631) en Cornelis Bringkman (1669), David (30/03/1652) en Alexander Reerigh (22/6/'80), en de familie Kraen met vermeldingen in 1627, 1654, 1661, 1666. Gekoppeld aan enkele fraaie signatures maakt dit nieuwsgierig naar het werk van deze Kraen 'firma'; ook zijn zoon Pieter was kaartafzetter (22/05/H1666).
- 6 Goedings 1989, i.h.b. Kaartafzetters in de 17de eeuw, p. 117-25.
- 7 Zie Appendix, lijst bij 1652; acte inv.nr. 469, f.517.
- 8 Stadsarchief Amsterdam, Kwijtscheldingen dl. 49 fol.227, d.d. 8 febr. 1658; Binius in Appendix lijst zie bij 1646. Reerighs sterfdatum is niet bekend.

9 Otten 1995, p.55-56. Zij verzamelde ook enkele data betreffende Reerighs leven uit de Amsterdamse DTB-boeken, waarvan hier met dank is gebruikgemaakt, evenals van haar verwijzingen naar plaatsen waar Reerigh wordt genoemd in De Graeffs journalen.

10 Fockema Andreae p.246: Reerighs ca. 21 jarige zoon verving 'de plaatselijke kracht, Cornelis Brederveld, schoolmeester in De Lier'. Zie hierover ook Goedings, diss., te verschijnen.

11 UBA Kaartenl. 1801A11; Donkersloot-de Vrij (1981) nr. 704 II, Koeman (1983) p.60, 138

12 Om meester te kunnen heten moest elke ambachtsman zeker zes jaar leren en werken bij een andere meester, en zijn leertijd afsluiten met een meesterstuk. Het is verleidelijk om Reerighs vroegst bekende adres, de Egelantiersgracht (zie lijst bij 1652) hiermee in verband te brengen en te koppelen aan de zeker 25 jaar oudere meesterafzetter Frans Koerten die gevestigd was aan dezelfde gracht, een bloeiend bedrijf moet hebben gehad – en ook uit Duitsland afkomstig was.

13 [Cat. Jacob Cromhout,] Appendix van Atlassen (...) [Amsterdam, 1709], f.8 nr.44; en nrs.45, 46.

14 Donkersloot – De Vrij (1981) 715 II; Cat. Monsters 1996, p.60/61, met afbeelding van een contemporaine wandkaart (OAR).

15 Abraham van Toornvliet kreeg 20 pond voor de levering van 'tien wapens om te stellen in de caert... van Rijnland (OAR 10094a bijlagen 1687, f.527).

16 De Hooghe werd vaker gevraagd om kaartdecoraties te vervaardigen. Zo maakte hij de cartouchesversieringen om de zeekaarten van Fred. de Wit die later ook werden uitgegeven door Renard (niet in De Hooghe 2008). In 1703 vervaardigde hij zelf een

Zeeatlas met 9 zeer grote, rijk versierde kaarten.

17 Hierover uitvoerig Hamelers 2008, met de oorspronkelijke rekening van De Hooghe en een reconstructie van de wandkaart, p.193/4 en afb. p.192.

18 inv.nrs. OAR 9722, 9723, 9724; inv.nr. OAR 10095 d 535; 10096d 588, 10097.

19 In 1688 leverde 3 wandkaarten en 2 kaartboeken, in 1689 20 wandkaarten en 12 kaartboeken, en in 1690 3 wandkaarten en 7 of 8 kaartboeken.

20 Misschien op voorspraak van zijn plaatsgenoot Pieter de Graeff die ervaring had met zijn werk en op goede voet stond met de raden, zie ook verder.

21 Ook van de lijstemaker en -vergulder zijn rekeningen bewaard, zie OAR Jaarrekeningen 1688/90.

22 Collectie Hoogheemraadschap Leiden, inv.nr. A0018.

23 OAR A4307-4331, 19 dubbelbl. en 2 halve platen op 2 bl., verguld kalf, zeer luxe; OAR A4364-4388, idem, verguld gebeitst leer (schenking 2005); zeer luxe; OAR A4344-4363, idem, 1 blad ontbreekt, 2 halve platen op 1 blad; verguld gebeitst leer; lichter afgezet ex., vrijwel geen zilver; luxe; OAR A4282-4306, idem, 2 halve bladen op 1 blad; lichter afgezet ex., vrijwel geen zilver; luxe; Draiflessen Collection (Liberna), Mettingen (D), Cat.III, p.37, zeer luxe; Cat. Veiling Bubb Kuyper nr.40 (mei 2004) nr. 2375 (met afb.), luxe; A.Asher & Co, (gezien 2008), luxe. Zie ook Donkersloot-De Vrij (1981) 715 II; J. Boomgaard (1984) Holland in kaart en prent, p.84-86.

24 Cf. de bewaarde exemplaren, zie hiervoor.

25 P. de Graeff, Journalen en verballen (...) 1689, f.64/65

26 Hierover uitvoerig Goedings diss., te verschijnen.

27 Reerigh hertrouwde 23 juli 1695 met Wybrich Hendrickx, DTB 524/321, cf. Otten 1995 p.57.

28 De rekeningboeken zijn onderzocht van 1687 tot en met 1696.

29 Meer over David Reerigh, zijn werk en het werk van kaartafzetter in het algemeen in Goedings, diss. te verschijnen.

Summary:

A specialist among many colleagues: David Reerigh and his 'superfeijn' deposed wall maps of Holland (1647) and Rhineland (1687/88) / Truusje Goedings

From archival research it appears that many colourists in the 17th century found work in the flourishing map trade both in Amsterdam and abroad. 139 different names of these anonymous workers came to light (see 'Appendix'). Due to few of their works having been signed, and the paucity of contemporary references, it is hard to relate their names to specific works. One of the very few exceptions is David Reerigh (1627/28 - after 1695). His signature was found in a contemporary bound, very fine coloured copy of Jacob Aerts. Colom's large wall map of Holland (1647). The colouring of large wall maps, whose individual sheets are also to be found gathered as an atlas, seems to have been his speciality. Forty years later Reerigh was commissioned by the Rijnland Dike Reeves to colour the first copies of the large wall map of Rijnland (1678/88, 2nd ed.). Original receipts with his detailed specifications for 48 maps were found (1688-90). Reerigh specified different ranges of colouring, from regular to very *de-luxe*. He also engaged in other more unexpected activities such as the correction, in hundred copies, of an engraving error, and the binding of map-books.

Afzetter vermeld in Akten van Ondertrouw (1601 – 1700)

Deze chronologisch geordende lijst is ontleend aan de Akten van Ondertrouw (DTB-boeken) in het Stadsarchief van Amsterdam. De vermeldingen zijn ingekort. Opgenomen zijn: datum van inschrijving, naam en beroep, en voor zover vermeld: leeftijd, plaats van herkomst anders dan Amsterdam, woonplaats en adres*.

Niet opgenomen zijn de gegevens over bruid en getuigen. De vindplaats van de acte is tussen haakjes toegevoegd. De zeventiende- afkorting 'wed(r)' staat voor weduwnaar - bij wie zelden een leeftijd werd opgegeven.

1601, 17/11	Joost Boschaerts van Antwerpen verlichter oudt xx Jaren, op Sint Joriswater (nr. 409/483)	1612, 11/08	Aert Galliers Jorisse verlichter oud 19 jaeren, aen Vysel naest Wasse straet (nr. 416/240) [zie 1602/13/04].
1602, 19/01	Pauwels Pauwels de Roemer van Antwerpen afsetter oudt xxij jaer, inde Koningstraet (nr. 665/194)	1613, 27/04	Fransois Salomons kaert affsetter oud 21 jaren, bye de Jansestraet (nr. 417/102)
1602, 13/04	Carel Galliers Jorisz van Mechelen, afsetter oudt xxv jaren (nr.410/68)	1614, 17/05	Jan Jansz van Medenblik kaertenafzetter oud 22 jaeren, op Rapenburgh (nr. 418/91)
1605, 23/07	Peeter Verbiest van Antwerpen kaarten affsetter wedr, Verlooren pad (nr. 411/552)	1614, 16/08	Jan Pietersz van Antwerpen affzetter wedr., aen de open Herts [?] wegh (nr. 418/168)
1606, 06/05	Claes Willemsz kaert offsetter oud 20 jaeren, inde Keyzers water (nr. 411/748)	1615, 25/04	Jan Hermans caertaffsetter oud 24 jaeren, int Boeren steeghje (nr. 419/81)
1607, 22/09	Isack Wagbenaer van Londen konstafsetter oud 24 Jaren, by de Heylige wegh poort (nr. 413/5)	1615, 16/05	Lambrecht Persoons van Rotterdam affsetter, onder de Booge (nr. 763/38)
1608, 29/03	Wessel Nybersz van Nymegen kaert afsetter oud 24 jaeren, Ouwezijds afterburgwal (nr. 762A/255)	1615, 14/11	Urbaen Volkerstsz van Den Dam kaerdezetters, weduwn., op Margrieten pad (nr. 420/22)
1609, 29/05	Vechter Fransz kaarten afsetter oud 21 Jaeren, by Cloostergangh straet (nr. 414/73)	1616, 12/11	Henrick Craemer van Bremen Caertsetter oud 26 jaren, bij de Achterburch wal aen doudesijde (nr. 421/18)
1609, 17/10	Frederick Lourens kaerte affsetter oud 22 Jaar, Lynbaensgraft (nr. 414/169)	1618, 29/09	Adriaen Abrahamsz kaertafzetter out 22 Jaren (nr. 423/22)
1611, 14/05	Symon Femisz van Steenveld, kaert affsetter oud 27 jaren, Ouwenzyds afterburgwal (nr. 666/283)	1618, 10/11	Jan Willemsz Caerdesetter [i.d.m.: woont bij zijn vrouw in Medemblik] (nr. 763/67)

- 1619, 19/01 *Isacq Jansz* oud 21 Jaren kaart afsetter, Run straat (nr. 423/142).
- 1619, 30/03 *Andries Jansz* Caertafsetter oud 21 jaren, Rosegraft (nr. 423/198)
- 1619, 25/05 *Henrick Arentsz* Caert afsetter oud 25 Jaren, Coestraet (nr. 423/274)
- 1620, 14/03 *Helmick Remers* van Jenus [Duitsland], oud 24 Jaren Caerdesetter, Langhestraet (nr. 424/168)
- 1620, 16/05 *Dirck Berchman* 'alhier woonachtig' Caertsetter (nr. 763/79)
- 1621, 02/01 *Abraham Wijnandsz* Affsetter, oud 24 Jaren, Langhstraet (nr. 425/180)
- 1621, 29/04 *Harman Herresz* Van Norden affsetter oud 25 Jaren, Dyckstraet (nr. 426/45)
- 1621, 14/08 *Christiaen Louysz* van Middelburgh Kaertaffsetter oud 22 Jaren, bij Torensluijs (nr. 426/167)
- 1622, 18/06 *Jan Pietersen Bont* van Antwerpen, affsetter, wedr., Molen padt (nr. 427/177)
- 1622, 25/06 *Jacob Sijmonszen* out 28 Jaren, affsetter, Martelaers steegh (nr. 427/183)
- 1622, 30/07 *Andries Andriesen* affsetter wedr., op het hoekje van de Tuijnstraet (nr. 427/213)
- 1623, 28/01 *Heyndrik Aereytsen*, caertaffsetter, wedr., in het Se[?] etsteegh (nr. 427/404)
- 1623, 03/06 *Jan Houwaerts* van Bruxel caertaffsetter, wedr., Rooseboomsteegh (nr. 428/81)
- 1623, 08/09 *Jan Janssoon* affsetter out 22 Jaeren, N: z achterBwall (nr. 428/176)
- 1626, 04/04 *Abraham Jansz* out 21 jaer affsetter (nr. 431/125)
- 1627, 10/04 *Andries Pietersen Craen* out 28 Jaeren, afsetter, Egelentiers straet (nr. 432/135)
- 1629, 03/11 *Ambrosius de Klerck* affsetter, out 26 Jaer, Keijser dwarsstraet (nr. 434/337)
- 1631, 23/08 *Gerrit bringkman* out 31 jaer caartsetter, Heeregracht (nr. 438/2)
- 1638, 15 mei *Jan Sybrantse* afsetter, out 20 Jaer, Rosestraat (nr. 449/54)
- 1638, 04/09 *Sacharias Wegener* van Dantsich kaertesetter out 25 jaren, Dirck van Assensteegh (nr. 449/317)
- 1640, 18/02 *Ysaack Janss* Caertaffsetter out 33 Jaer, Prinsegracht (nr. 453/234)
- 1640, 04/05 *Jan Henrixse kaerdesetter* out 22 jaren, Koestraet (nr. 454/58)
- 1642, 08/11 *Heijndrik Pouwelss* out 23 Jaer caartesetter, Raempadt (nr. 677/56)
- 1644, 13/02 *Jan van Dale* van Bever Wyck out 25 Jaer afsetter, Melekamer [?] steeghje (nr. 460/240)
- 1644, 30/04 *Frans Courten* van Altena, caertafsetter wedr., Egelentiergracht (nr. 460/388)
- 1645, 28/02 *Gerrit Harmansse* out 20 Jaer affsetter, Rosegracht (nr. 461/364)
- 1645, 21/04 *Jan Dirckss* caerte afsetter out 30 Jaer, Nz: achterwall (nr. 462/48)
- 1645, 29/07 *Cornelis Edsertsz* van Oudewater caartesetter out 23 Jaer, Geertruydesteegh (nr. 462/207)
- 1645, 09/09 *Dirck Pouwelss* caertesetter out 23 Jaer, Angeliergracht (nr. 462/277)
- 1646, 19/05 *Abraham Ariaense Craen* caertaffsetter, out 20 jaer, Raempatt (nr. 463/249) [zie 1627, 10/04]
- 1646, 20/07 *Johannes Binius* van Nedingelen caertaffsetter, Out 22 Jaer, Coninxgracht (nr. 463/323)
- 1646, 08/09 *Jan Bosteyn* van Delft caert afsetter, out 21 Jaer, Runstraet (nr. 464/36)
- 1647, 23/02 *Clement de Jonge* van Brunsbuttel caertaffsetter out 22 Jaer, Coninxgracht (nr. 464/279)
- 1648, 28/03 *Eijmert Aertsen* afsetter out 29 Jaer, Egelentiergracht (nr. 465/424)
- 1648, 25/07 *Thomas Michielss* affsetter, out 24 Jaer, Conynestraet (nr. 680/14)
- 1648, 19/12 *Jan Willemss* affsetter out 23 Jaer, Angeliergracht (nr. 466/293)
- 1649, 02/01 *Govert van Henselroij* van Antwerpen affsetter out ontrent 26 Jaer, int Clarissenclooster (nr. 466/305)
- 1649, 17/04 *Abraham Ijsaacksz* caertaffsetter out 21 Jaer, Heeregracht (nr. 466/457)
- 1649, 01/05 *Ijsbrant Lucas Stelmans* affsetter out omt. 24 Jaer, Leerenstraet (nr. 466/495)
- 1649, 04/12 *Abraham Six* out 22 Jaer caertofsetter, Middelstraet (nr. 467/338)
- 1650, 16/04 *Abraham Heren* caertafsetter out 21 Jaer, Princengracht (nr. 680/222)
- 1650, 21/04 *Andries Jonasse* van Hadtste out 28 Jaer, caerdesetter, NZ: voorburgwall (nr. 680/225)
- 1650, 29/04 *David Adriaensz* caertaffsetter out 24 Jaer, Coninxgracht (nr. 467/600).
- 1650, 04/06 *Coenraet Frederixse* van Eesens caertafsetter out 22 Jaer, Angelierstraet (nr. 680/245)
- 1651, 09/09 *Simon Janss* van Buycksloot caertsetter out 22 Jaer (nr. 469/209)
- 1651, 14/10 *Cornelis Carelss* [sign. Cornelius Caroli] van Antwerpen affsetter out 36 Jaer, Handboochstraet (nr. 469/266)
- 1652, 30/03 *Davit Rerich van Overingelheym*, affsetter out 24 Jaer, geen oudershebbende, op de egelentiersgracht en Hilletie Lucas van A wonende opde Angeliersgracht out 21 Jaer geass met haer moeder Lysbet Symons. (nr. 469/517)**
- 1652, 17/08 *Abraham Janssen Santbrink* caerdesetter out 26 Jaer, Lindegracht (nr. 470/140)
- 1654, 22/08 *Abram Adriaentse* [sign. Abram Adrijansen Kraen] vry kaerten afsetter wedr, Binnen amstel (nr. 473/383)
- 1655, 22/07 *Hendrick Poulusse* kaertesetter wedr, St. annedwardsstraet (nr. 474/487)
- 1655, 09/12 *Engel Gabriel Carsekruit* kaerteafsetter out 26 jaer (met Joannes Binius zijn vooght), opt Espat (nr. 475/166)
- 1656, 15/04 *Jan Jansse van Ceulen* Kaerte afsetter out 22 Jaer, Egelantiersgraft (nr. 475/476)
- 1656, 22/04 *Pieter Vosias* [sign. Vogias] Caert afsetter out 22 jaere, Laurierstraet (nr. 476/6)
- 1657, 26/04 *Jacob Rijckersse* out 24 Jaer afsetter, Heijligewegh (nr. 477/205)
- 1657, 22/12 *Willem Jansz* afsetter out 24 jaer, Princegraft (nr. 478/113)
- 1658, 19/01 *Hendrick Mast* kaerteafsetter out 23 jaer, Laurierstraet (nr. 478/159)
- 1658, 19/01 *Dirk Claesz* Caertesetter out 21 jaer 478/160, Molenpad (nr. 478/160)
- 1658, 19/01 *Laurens Dirckse* kaerteafsetter out 24 jaer, Dwarsboomsloot (nr. 478/168)
- 1658, 07/12 *Joannes Hermans vander Horst* Caertafsetter, Calverstraet (nr. 479/270)
- 1661, 02/04 *Jurriaen Alberse* van Bremen Caertesetter out 21 jaar, Dirck van assensteegh (nr. 481/553)
- 1661, 21/04 *Gerbrandt Arentsz* kaart-afsetter out 22 Jaer, N. lelystraat (nr. 482/40)
- 1661, 08/12 *Jan Hendrickse Craen* Caertesetter wed., Blomgracht (nr. 482/375)
- 1662, 13/05 *Harmen Danielsz vander Smitt* kaertesetter out 23 Jaer, buyte de Anthonis poort op moolenpadt (nr. 483/114)
- 1662, 28/10 *Baltus Reiniersen Engelschott* kaartofsetter out 25 jaer, Lindestraet (nr. 483/405)
- 1663, 06/12 *Joannes Adriansz* van Weijeren caartsetter, Langestraat (nr. 484/527)
- 1663, 22/12 *Frederic Hesselse* van Uitrecht caertafsetter oud 19 Jaer, buyte St. Antonispoort (nr. 485/119)
- 1664, 02/08 *Christiaen Jacopse* van Tonderen Caersetter [sic] oud 25 Jare, Lelistaet (nr. 486/2)
- 1664, 11/10 *Frederic Foppe* afsetter oud 27 Jaer, Blaeuw laken steegh (nr. 686/131)
- 1664, 06/12 *Jan Claesse Barbet* caertafsetter oud 21 Jare, Schoutensteeg (nr. 486/263)
- 1665, 03/01 *Willem Janse* afsetter wed., Raemgracht (nr. 486/335)
- 1665, 17/01 *Dirck Hendricxse Cent* caert afsetter oud 25 Jare, Blomgracht (nr. 486/390)

- 1665, 31/01 *Paulus Hendricxe Brantman* caert setter oud 23 Jare, Rosedwarstraet (nr. 486/420)
- 1665, 05/12 *David Schipper* van Altena afsetter oud 22 Jare, Schapensteegh (nr. 488/20)
- 1666, 26/02 *Henric Sijmense* vande Helder afsetter oud 24 Jare, Elantsgracht (nr. 488/238)
- 1666, 06/03 *Willem Janse* caertofsetter wed, Raemgracht (nr. 488/257)
- 1666, 07/05 *Harmen Louis* van Tiel Afsetttter oud 23 jare, Barnsteegh (nr. 488/403)
- 1666, 22/05 *Pieter Abramse* Caertafsetter oud 20 jare (met vader Abram Craen). Leytse dwars straet (nr. 488/436)
- 1666, 01/10 *Zacharias Wegenaer* van Uijtrecht oud 28 Jare, [?]estraet (nr. 489/158)
- 1667, 09/12 *Gillis Claesse* Caertsetter oud 26 jare, Lelistraet (nr. 491/178)
- 1668, 08/12 *Zijbrant Janse* afsetter oud 22 jare, bijd Oudmiddel straet (nr. 492/324)
- 1668, 14/12 *Bartel Janse* caertafsetter oud 22 jaar, Egelantierstraet (nr. 493/54)
- 1669, 06/04 *Abram Ariansz* [sign. Adryans] van A: Caartesetter wedr., Passeerderstraet (nr. 493/228)
- 1669, 04/05 *Pieter Sijmense* vande Uythoorn caertafsetter oud 33 jare, Negelantierstraet (nr. 493/322)
- 1669, 31/08 *Hendric Visjager* vande Helder caertafsetter wedr., Rockin (nr. 494/70)
- 1669, 13/09 *Jan Marsse de Jonge* caertafsetter oud 21 jaer, Lelistraet (nr. 494/97)
- 1669, 29/11 *Cornelis Brinckman* caertsetter wedr., Princegracht (nr. 494/226)
- 1670, 04/01 *Leendert Steeckeling* van Leyden caertsetter oud 25 jaer, Dirc van assensteegh (nr. 494/276)
- 1670, 20/09 *Hendrick Bos* van Leijden caertsetter oud 26 jare, Blomstraet (nr. 495/315)
- 1671, 13/02 *Arian Stickenburg* [sign. Sterkenburgh] van A: kaert afsetter oud 23 Jaar, Egelantiergragt (nr. 688/190)
- 1671, 20/03 *Dirk Gijsbersz Gelre* kaartafsetter oud 25 Jaar, Beerestraet (nr. 496/193)
- 1672, 21/05 *Augustinus Battes* van Lijden out 38 jaren kaartsetter wedr, Lelijstraet (nr. 498/44)
- 1673, 13/10 *Arian Gerritsz Tickenburg* kaart afsetter wedr., Egelantiergragt (nr. 499/300)
- 1673, 15/12 *Jacobus de Robijn* kaartafsetter oud 24 Jaar, Nieuwburghsteegh (nr. 499/430)
- 1673, 15/12 *Dirk Hendr. Sent* [Cent] van A kaartafsetter wedr, Tuyn straat (nr. 499/432)
- 1674, 14/07 *Gerbrant Arentsz* kaart affsetter wedr., Tuyn straet (nr. 500/379)
- 1674, 17/11 *Arent de Boer* kaart ofsetter out 24 Jaar, Voetboogstraet (nr. 501/127)
- 1674, 21/12 *Dirck Jansen van Santen* van Amsterdam kaart ofsetter oudt 37 Jaren, after de Oude kerk (nr. 501/180)
- 1675, 20/04 *Dirck Claesz* kaerte setter wed., Blomgracht (nr. 501/451)
- 1675, 25/05 *Karel Hasart* [sign. Hazar] van A kaert offsetter out 25 jaren, Blomgracht (nr. 501/529)
- 1677, 13/03 *Segert Tielemans* karte offsetter wed., Negelantiens graft (nr. 503/557)
- 1677, 11/12 *Jacob Pietersz* afsetter out 23 Jaar, in't Gebet sonder ent (nr. 504/366)
- 1679, 17/06 *Guilliam van Schoor* [sign. gislaim van scoer] van Antwerpen kaart afsetter, wedr. Amstelkerck straet (nr. 506/207)
- 1680, 13/04 *Arent Jacobz* kaartesetter out 24 jaren, Looyerstraet (inv.nr. 507/166)
- 1680, 02 of 05/05 *Willem Everse Vrolijk*, kaertesetter out 22 jaren, Blaauburgwal (nr. 507/267)
- 1680, 22/06 *Alexander Reeringh*, kaartafsetter out 24 jaren, Tuijn straet (met vader David Reeringh) (nr. 507/317)
- 1681, 04/01 *Gerridt Willemse* van Amelant kaart afsetter, out 26 jaren, Kalverstraet (nr. 508/152)
- 1681, 19/04 *Arent Sluijter*, kaart afsetter, wedr., op de Appelmarct (nr. 508/315)
- 1682, 10/04 *Jan Bax* Caartafsetter out 25 Jaaren, Roosebooms steegh (nr. 693/95)
- 1682, 16/05 *Gijsbert Tijssens*, van Hantwerpen, kaert afsetter, out 24 jaren, Angeliergracht (nr. 510/149)
- 1682, 23/05 *Isaac Bonen* Van Leyden kaartsetter Wedr., Tuijnstraat (nr. 693/136)
- 1682, 03/07 *Jan Andriess Waterdrinker*, kaart af setter out 24 Jaren, Baangracht (nr. 510/230)
- 1682, 24/10 *Julius Janse*, afsetter oud 26 Jaren, op de Dam (nr. 510/447)
- 1683, 01/10 *Hendrick Mol*, kaart afsetter out 24 Jaaren, op't Waater (nr. 693/433)
- 1683, 02/10 *Karel Hazar*, kaartsetter wedr., Blom straat (nr. 511/505)
- 1684, 26/02 *Abram Everss* van Leiden kaarte setter oud 23 jaren, N. Leliestraet (nr. 512/139)
- 1684, 21/04 *Pieter Aachten*, kaarte setter oud 26 Jaaren, Blomgracht (nr. 694/80)
- 1684, 06/05 *Jan Mattijse* kaartafsetter oud 27 Jaren, Leitzestraet (nr. 512/308)
- 1684, 26/08 *Gerrit Jansz Lantman* van Haerlem kaart af setter oud 22 Jaaren, Huijde straat (nr. 512/465)
- 1684, 16/09 *Pieter Vogeas Junior* kaartafsetter oud 20 Jaaren in de Tuijn Straat (nr. 513/24) (met vader Pieter Vogeas)
- 1687, 18/04 *Stoffel Hesselingh* kaartaffsetter oud 30 Jaare, ind' Amstelkerk straat (nr. 695/374)
- 1687, 29/11 *Jan Pietersz* kaart afsetter oud 23 jaren, Boter markt (nr. 516/372)
- 1688, 22/05 *Marten Hansz* van Poolen caertafsetter oud 23 jaren, Goutblomstraet (nr. 517/109)
- 1690, 29/04 *Pieter Jacobsz Berghsoen* afsetter oud 23 jaaren, Atguliers dwarsstraet (nr. 518/486)
- 1691, 06/01 *Johannes Rijk*, Caartafsetter oud 24 Jaarn, Angeliens straat (nr. 697/63)
- 1691, 26/01 *Alexander Reerigh* kaart af setter wed., Negelantierstraet (nr. 519/282)
- 1691, 05/05 *Jacobus Rigo* kaart afsetter oud 24 jaren, Amstelkerkstraet (nr. 519/459)
- 1691, 15/12 *Jan Cornelisz Bax* afsetter Wedr., Rooseboomsteeg (nr. 697/246)
- 1692, 26/04 *Sijmon Pietersz Veen* kaart afsetter oud 23 jaren, Anguliersgracht (nr. 520/416)
- 1692, 09/08 *Carel Baltusz* kaart af setter wed., N: Lelij straet (nr. 520/572)
- 1693, 28/08 *Cornelis Brugman* kaart af setter oud 22 jaren, Amstelkerckstraet (nr. 522/159)
- 1694, 24/04 *Claas Valkenburg* Kaartzetter oud 38 Jaarn, buijtende Raampoort (nr. 698/285)
- 1694, 03/12 *Harmen Kroes* kaarte Setter oud 31 jaren, Loojers gracht (nr. 523/415)
- 1695, 19/11 *Jan van Steen* [Jan van Sten] van Bouske af setter oud 26 jaeren, Linde dwars straet (nr. 525/97)
- 1696, 20/04 *Hendrik Gans*, Van Rotterdam Kaartafsetter oud 25 Jaarn, N: Lelijstraat (nr. 699/278)
- 1696, 28/04 *Jan Hartwijk* kaartesetter oud 23 jaren, Prinsegracht (nr. 526/1)
- 1696, 13/07 *Jan Jansz Kock* Caart af Setter oud 23 jaren, Amstel kerck straet (nr. 526/118)
- 1697, 23/08 *Jan Jansz Kock* kaart afsetter wed., Leijtse dwarsstraet (nr. 527/327)
- 1698, 07/06 *Jan Jansz. Weman* kaarte Setter oud 23 jaren, Angeliensgracht (nr. 529/86)
- 1699, 01/05 *Hendr. Jansz* kaarte zetter wedr., Korte kerckstraet (nr. 530/167)
- 1699, 25/07 *Pieter Abramsz Tuijnkoert* kaart af setter oud 21 jaren, Tuijn straet (nr. 530/284)
- 1699, 05/09 *Jan Hartwijk* kaart Setter wedr. (nr. 530/342)
- 1700, 12/02 *Cornelis Brugman* kaart af setter wedr., Tuijn straet (nr. 531/160)

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek (SAB) Deventer

Annelien Keen

Adres en contactgegevens

Bezoekadres: Klooster 12, 7411 NH Deventer

Postadres: Postbus 351, 7400 AJ Deventer

Telefoon algemeen: 0570-693887;

Telefoon secretariaat: 0570-693740

e-mail: info.sab@saxion.nl

website: www.sabinfo.nl

1. Hal van het SAB

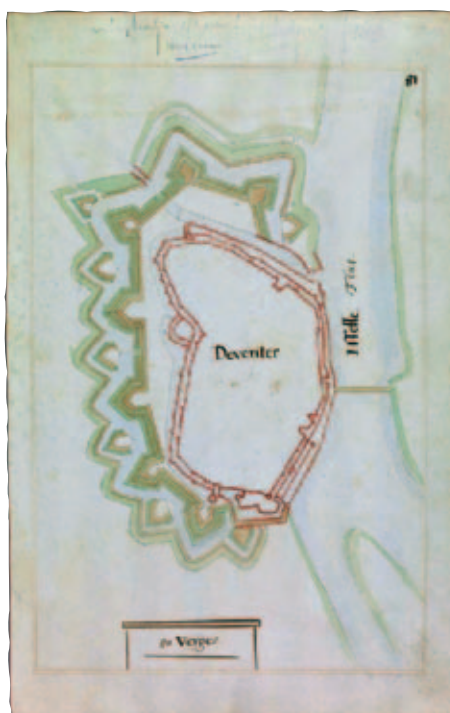
Toegankelijkheid

Openingstijden van de studiezaal: maandag t/m vrijdag van 13.00-17.00 uur. Voor het inzien van archief- of bibliotheekmateriaal heeft u een inzagepas nodig. U kunt dit pasje terplekke kosteloos laten aanmaken bij de voorbalie. Neemt u hiervoor een geldig legitimatiebewijs mee.

Profiel

Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek (SAB) is het resultaat van een samenvoeging van twee instanties: een archief en een bibliotheek. Er is hierdoor geen homogene collectie kaartmateriaal ontstaan en daarom kunnen we niet spreken van "dé" collectie kaartmateriaal van SAB. De Athenaeumbibliotheek heeft een groot aantal atlassen en gedrukte kaarten in haar collectie, die ontsloten zijn via de catalogus. Het stadsarchief heeft een collectie manuscriptkaarten in beheer die behoren bij verschillende archieven van de stad Deventer, alsook een collectie met divers los verzameld kaartmateriaal. Deze kaarten vindt u via de inventarissen in ons archievenoverzicht en via de beeldbanken. Nog een derde instantie is bij het SAB betrokken: het Historisch Museum te Deventer. Zowel het Museum als SAB verzamelt topografisch kaartmateriaal betreffende Deventer. Het verschil in verzamelgebied is als volgt afgestemd: kaarten die primair documentair zijn, gaan naar SAB; kaarten die primair artistiek zijn, gaan naar het Historisch Museum. Onderling is regelmatig contact

en tot op heden worden elk jaar de beide collecties vergeleken om zonodig kaartmateriaal over te dragen. SAB heeft dus kaartmateriaal in haar collectie dat afkomstig is uit de collectie van het Historisch Museum, en andersom. De verwevenheid tussen Museum en SAB blijkt ook uit het feit dat de Topografisch-Historische Atlas, de afdeling van het Stadsarchief die op dit moment verantwoordelijk is voor de

2. Manuscriptkaart vestingwerken Deventer, 36 x 23 cm, ca. 1:6.500, maker onbekend, 18e eeuw. SAB, 1236_0015

kaartcollecties van SAB, haar oorsprong heeft in het Kabinet van Merkwaaardigheden/Zeldzaamheden, dat uiteindelijk het Historisch Museum van Deventer werd. In het Stadsarchief bevindt zich het archief van de West-Indische Compagnie (ID0703). Bijzonder aan de kaarten van de WIC is, dat het in twee gevallen om een originele kaart gaat. De stad Deventer had aandelen in de WIC en aan aandeelhouders werd gewoonlijk een kopie gestuurd. Peter Jansz. Blaeu en haer had namens de stad Deventer zitting in de Kamer Amsterdam. Hij rapporteerde in 1634 aan het stadsbestuur van Deventer over de verovering van het Pontaal en het aangrenzende eiland, "Walcheren" genoemd, in Brazilië. In 2013 wordt het resterende deel van de collectie manuscriptkaarten schoongemaakt en gerestaureerd door de behoudsafdeling van SAB. Dit deel wordt daarna gedigitaliseerd. In totaal gaat het om circa 130 kaarten.

De collectie los verzameld kaartmateriaal van SAB (ID1236) is een "levende" collectie waaraan nog steeds kaartmateriaal wordt toegevoegd. In de collectie bevindt zich bijvoorbeeld een kaart van de loop van de IJssel ten zuiden van Deventer, voorzien van een profiel van de stad, gemaakt door Joannes van Doetecum in 1567. De kaart is vervaardigd in verband met een grensgeschied tussen Gelderland en Overijssel over de Epserswaard. De kaart is in 1875 gelegateerd aan de gemeente door mr. W.H. Cost Jordens en toen ondergebracht bij de Athenaeumbibliotheek.

3. *Caert van de Cabo St. Augustin en t'Eijlant nu genaemt Walcheren*, 31 x 40,5 cm, geen schaal, maker onbekend, ca. 1634. SAB, archief WIC, nr 0703_0048

Waarschijnlijk is deze in de jaren 1940 overgebracht naar het Historisch Museum Deventer, waar het origineel zich nog steeds bevindt. In de collectie los verzameld kaartmateriaal van SAB bevinden zich drie kopieën van deze kaart, (zie nummer 1236_0326). Dit laat goed zien hoezeer de kaartencollecties van de Athenaeumbibliotheek, van het Stadsarchief en van het Historisch Museum met elkaar zijn verweven.

Beeldbanken

SAB heeft een tweetal beeldbanken in beheer waarin kaartmateriaal digitaal ontsloten wordt voor het publiek. In www.deventerindebeeld.nl is de collectie manuscriptkaarten, behorende bij verschillende archieven van de Stad Deventer, ontsloten. Tot nu toe vindt u er de kaarten die behoren bij het archief Schepenen en Raad van de Stad Deventer (ID0691) en bij het archief van de West-Indische Compagnie (ID0703). De beeldbank www.overijsselinkaart.nl is een website in beheer van SAB en bevat collecties kaartmateriaal van verschillende instanties in Overijssel. Deze beeldbank is in

2002 gestart met kaartmateriaal uit de collectie van de Provincie Bibliotheek Overijssel, nu ondergebracht bij het Historisch Centrum Overijssel (HCO) in Zwolle, en kaartmateriaal uit de collectie van de Overijsselse Bibliotheek Dienst (OBD), in totaal circa 500 stuks. In 2010 is met subsidie van de provincie Overijssel voor het eerst sinds 2002 weer nieuw kaartmateriaal toegevoegd aan de website. Dit project is een samenwerkingsverband geweest tussen Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer, Historisch Centrum Overijssel in Zwolle en Museum Twentse Welle te Enschede. Van alle drie de instellingen is met behulp van een subsidie van de Provincie Overijssel kaartmateriaal gedigitaliseerd en opgenomen in de beeldbank. Van de collectie los verzameld kaartmateriaal van SAB (ID1236) zijn circa 500 kaarten opgenomen. Van Museum Twentse Welle zijn circa 800 kaarten toegevoegd. Al deze kaarten zijn eigendom van de Vereniging Oudheidkamer Twente, die deze collectie in bruikleen gaf aan het museum. Van het HCO zijn circa 250 manuscriptkaarten opgenomen uit de periode 1230-1813, alle behorende

bij documenten uit het Stadsarchief van Zwolle (toegang 700), een van de meest geraadpleegde archieven bij het HCO. De kaarten hebben betrekking op stadszaken van Zwolle en omgeving.

Belangrijkste literatuur

- Brommer, Bea & Henk den Heijer, *Grote atlas van de West-Indische Compagnie I. De oude WIC 1621-1674*. Voorburg: AsiaMaior/Atlas Maior, 2011 [kaarten SAB op blz. 113, 211 en 262].
- Hogenstijn, Clemens M., *Wilhelm Nagge 'Wegwyser door de provintie Overijssel' naar de oorspronkelijke uitgave (Deventer 1724). Een toeristische reisgids in beeld en tekst uit de 18de eeuw*. Deventer: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, 2010.
- Hogenstijn, Clemens M., *Een perfecte lantcaerte van Overijssel. De kaarten van Overijssel door Nicolaas ten Have in het licht van hun tijd*, Deventer: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, 2012.
- Nalis, Henk J., 'Cresfeldts kaart van de "Iselstroom" uit het midden van de zestiende eeuw'. *Deventer Jaarboek*, 1996: 31-42 / *Caert-Thresoor*, 1996, 1:1-7.
- Nalis, Henk J., *Merkwaardig en zeldzaam. 160 jaar Deventer museumgeschiedenis*. Deventer: Vereniging De Waag / Corps9, 2013.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Onderscheiding Paula van Gestel

Op vrijdag 7 juni jongstleden heeft Paula van Gestel van het Schip van Explokart de Helen Wallis- IMCoS Award 2013 ontvangen. Deze award wordt sinds 1983 uitgereikt door The International Map Collectors' Society. De prijs wordt uitgereikt aan iemand die 'volgens de commissie verantwoordelijk is voor kartografische bijdrage van groot belang voor kaartenverzamelaars wereldwijd'. De award – eerder bekend onder de naam R.V.Tooley Award – werd in 1995 herdoopt tot de Helen Wallis Award, naar de IMCoS-voorzitter en onderzoeker Dr. Helen Margaret Wallis (1924-1995). De redactie feliciteert Paula van Gestel van harte met deze prijs.

Verslag 25th International Conference on the History of Cartography in Helsinki

Van 29 juni tot 5 juli vond in Helsinki de 25th International Conference on the History of Cartography plaats. Aan de conferentie namen 181 historisch-kartografen uit 35 landen deel. Daarvan kwamen er negen uit Nederland en vier uit Vlaanderen. Naast 56 gepresenteerde papers en 27 posterpresentaties bestond het programma uit vier tentoonstellingen en drie recepties. Zoals gebruikelijk vonden er ook bijeenkomsten van gelieerde groepen rond de conferentie plaats: een meeting van ISCEM (International Society of Curators of Early Maps), de jaarlijkse vergadering van ISHMap (International Society for the History of the Map) en een briefing van The History of Cartography project.

Finland heeft enkele grote kaartencollecties van internationaal belang. De bekendste is de kaartenverzameling van geoloog en ontdekkingsreiziger Adolf Erik Nordenskiöld (1832-1901). Hij is bekend vanwege zijn expedities naar Groenland en Spitsbergen en was de eerste die via de Noordoostpassage China bereikte. Aan de kaartenverzameling van Nordenskiöld was een tentoonstelling gewijd in het Nationaal Museum. Andere werken uit zijn collectie waren in te zien in de Nationale Bibliotheek die de collectie

beheert. Een tegenwoordige particuliere verzameling is de kaartenverzameling van Juha Nurminen. Hij is de directeur van een scheepvaartbedrijf en heeft de John Nurminen Foundation opgericht om de kaartverzameling te beheren en publicaties op het gebied van nautische en kartografische geschiedenis uit te geven. De Nurminencollectie is gespecialiseerd in kaarten van Noord-Europa en wereldkaarten. Andere belangrijke kaartencollecties in Finland zijn die van het Nationaal Archief en de het archief van de Landmeetkundige Dienst. Traditioneel behandelden veel bijdragen

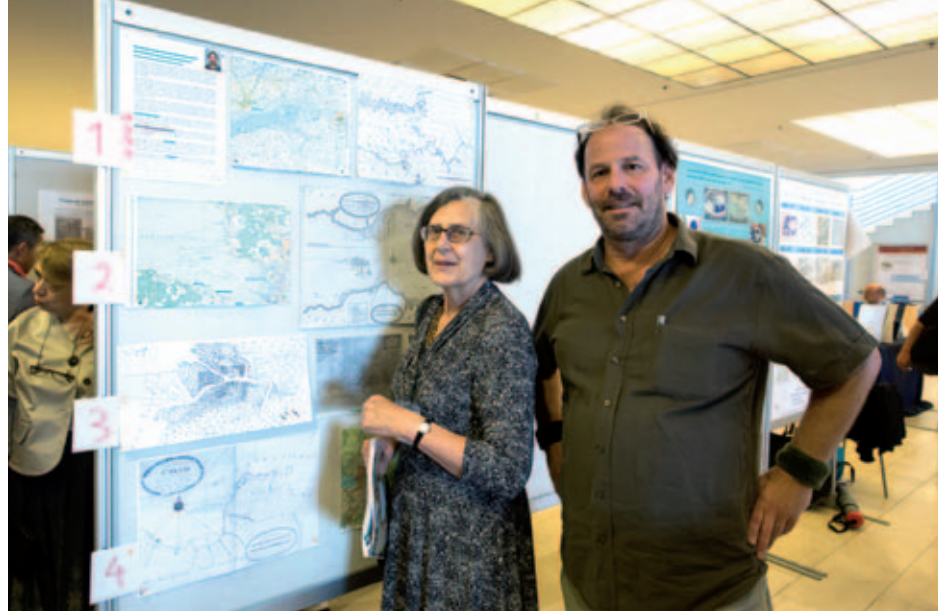
de lokale kartografische geschiedenis. De Finse kartografie is sterk bepaald door de Zweedse en Russische overheersing in de voorbije eeuwen. Het probleem waar veel Scandinavische onderzoekers mee worstelen is de ontoegankelijkheid van de Russische archieven en kaartcollecties, ondanks opmerkingen van de Russische delegatie dat deze kaarten tegenwoordig beschikbaar zijn voor onderzoek. Het voert te ver om hier alle lezingen te beschrijven. Ik beperk mij tot enkele algemenere, theoretiserende papers en de lezingen met betrekking tot de Nederlandse kartografie. De beste

1. Receptie in de oude leeszaal van het Nationaal Archief in Helsinki.

poging tot theorievorming werd ondernomen door professor Matthew Edney (University of Wisconsin). Hij presenteerde een model voor circulatie van geografische kaarten in de achttiende eeuw, waarbij hij onderscheid maakte in kaartvervaardiging en kaartgebruik op overheidsniveau, in het private domein en algemeen gebruik van gedrukte kaarten door de massa. Voor verschillende typen kaarten ziet zo'n circulatieschema er anders uit. Edneys onderzoek sluit aan op de tegenwoordiger aandacht voor sociale netwerken en communicatie in het historisch onderzoek. Jean-Marc Besse (Parijs) ging in op de verbeelding van aarde, water, lucht en vuur, in allegorische cartouches op zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten. Hij sloot daarbij aan op het centrale thema van de conferentie: de vier elementen. Marina Rajakovic (Kroatië) waarschuwde voor het kritiekloos gebruiken van het programma MapAnalyst voor de nauwkeurigheidbepaling van oude kaarten. Andere methoden bleken afwijkende resultaten te geven. Peter Collier (University of Portsmouth) kwam met een vergelijkende studie naar topografische kaartseries in Europa, waarbij hij concludeerde dat de diversiteit in druktechnieken nooit zo groot was als tegen het einde van de negentiende eeuw. De Leuvense promovendus Mario Cams vatte zijn lezing over Franse kopieën van Chinese kaarten bondig samen als: 'maps are maps of maps'. Eén van de hoogtepunten van de conferentie was de vertoning van de korte film Mein lieber Freund und Kupferstecher over

2. Graveursgereedschap van Rainer Kalnbach

3. Edwin Okhuizen bij zijn poster over Abraham Maas, met Catherine Delano-Smith

de Duitse kaartgraveur Rainer Kalnbach. Hij heeft tot 1960 kaarten gegraveerd bij de Duitse hydrografische dienst. Hij was zelf aanwezig en had een aantal instrumenten meegenomen. De film maakt de graveertechniek voortreffelijk inzichtelijk. Opvallend is dat veel lezingen die de karteringsgeschiedenis van een bepaald gebied behandelen vaak beginnen met kaarten uit de Nederlanden. Vaak waren de atlaskaarten van Abraham Ortelius of de zeekaarten van Lucas Jansz. Waghenaer de vroegste kaarten die voorhanden waren. De invloed van de Nederlanders reikte nog verder. Vanaf de jaren 1530 waren zo'n veertig Nederlandse landmeters betrokken bij fortificatiewerken in het Zweedse rijk. De Nederlanders waren in dit verband echte pioniers, aldus de Zweedse erfgoedexpert Nils Ahlberg. In de achttiende eeuw zijn het juist buitenlandse invloeden die de kartografie in de Lage Landen bepalen. Madalina Veres (University of Pittsburgh) behandelde de grenskarteringen van het Habsburgse Rijk, waaronder die van de Oostenrijkse Nederlanden. De Gentse promovenda Soetkin Vervust ging in op bekende Ferrariskaart, de topografische kartering van de Oostenrijkse Nederlanden. Uit haar onderzoek kwam naar voren dat de invloed van de Franse kartograaf Cassini de Thury op deze kartering minder groot was dan tot op heden werd aangenomen. Naast deze lezingen waren er ook nog enkele posterpresentaties met betrekking tot de kartografie van de Lage Landen. Joost Depuydt (FelixArchief Antwerpen) presenteerde een herontdekte manuscriptkaart van de Scheldestad uit de zestiende eeuw, Elien Vernackx (KU Leuven) demonstreerde een Historisch GIS op basis van de zestiende-eeuwse plattegrond van Marcus Gheeraerdt (www.magisbrugge.be). De

onafhankelijk onderzoeker Edwin Okhuizen tenslotte, had een poster van de handgetekende zeekaarten van de Finse Golf door de Nederlandse kartograaf Abraham Maas. De enige Nederlandse lezing werd gegeven door ondergetekende over het in kaart brengen van het grondbezit van de Universiteit Leiden. De belangrijkste conclusie was dat de meeste kaarten hieromtrent werden gemaakt op het moment dat de universiteit deze landerijen verkocht. Deze internationale conferentie op het gebied van de geschiedenis van de kartografie vindt één keer in de twee jaar plaats. Over twee jaar vindt de conferentie plaats in Antwerpen en wordt onder leiding van Joost Depuydt, oud-redactielid van Caert-Thresoor, georganiseerd door het FelixArchief en de Universiteit van Antwerpen.

Martijn Storms

Caert-Thresoor uit 1609 on-line

Een opletende lezer wees ons op een exemplaar van een latere editie van het Caert-Thresoor dat op de website Archive.org is opgenomen. Het betreft het *Hand-boeck, of Cort begrijp der caerten ende beschryvinghen van alle landen des werelts*, uit het bezit van John Landwehr. Het in 1609 door Cornelis Claesz. uitgegeven *Hand-boeck* bevat alle kaarten die in de eerste uitgave van het *Caert-Thresoor* door Barent Langenes opgenomen waren. De tekst is echter geheel herzien door Jacobus Viverius (Van der Krogt, *Koeman's Atlantes Neerlandici*, vol. III, blz. 389-395). Voor geïnteresseerden is het boek te raadplegen en te downloaden (ook als Epub): http://archive.org/details/gri_000033125009485877.

Map History Directory online

In de online Map History Directory kunt u zoeken naar historisch-kartografische onderzoekers van over de hele wereld. Doel van deze online omgeving is om onderling contact te stimuleren bij een ieder die zich bezig houdt met het onderwerp. Ook wordt in de Map History Directory een bibliografie bijgehouden, waaraan alle leden kunnen bijdragen. De overzichtswebsite is een initiatief van Osher Map Library en het Smith Center for Cartographical Education, namens Imago Mundi Ltd. www.maphistorydirectory.org.

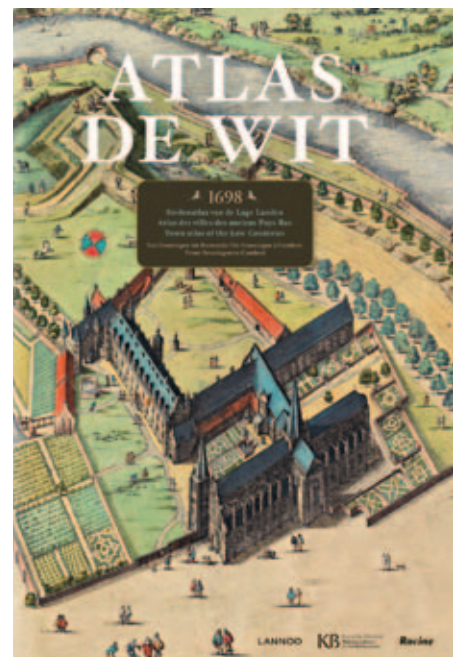
Dordrecht op de kaart

Het Dordrecht Museum presenteert een overzicht van de bijzondere collectie stads- en omgevingskaarten in de tentoonstelling 'Dordrecht op de kaart'. De lange geschiedenis van het Eiland van Dordrecht is op de voet te volgen aan de hand van talloze kaarten uit het Regionaal Archief Dordrecht. De tentoonstelling behandelt thema's als waterbeheersing, inpoldering, stadsuitbreiding, industrialisering en economische samenwerking van de Middeleeuwen tot nu. Er is een grote verscheidenheid aan kaarten te zien, van de eerste kaart uit 1545 van Jacob van Deventer tot aan Zock Designs futuristische impressie van de Drechtsteden in het jaar 3000. Ruim 80 kaarten aangevuld met prenten, aquarellen, foto's en filmfragmenten vertellen over het ontstaan van de stad Dordrecht aan het water en de ontwikkeling van het

omliggende gebied, tot aan de stadsuitbreidingen in de 20ste eeuw. Aanleiding voor de tentoonstelling is het verschijnen van twee publicaties. Uitgeverij Vantilt brengt in coproductie met het Regionaal Archief Dordrecht de *Historische atlas van Dordrecht* uit, waar in 35 kaarten het ontstaan van het eiland sinds de vroegste bewoningsgeschiedenis tot aan toekomstige stedelijke ontwikkelingen in beeld wordt gebracht. Recent publiceerde Wim van Wijk bij Wbooks de *Historische atlas van De Biesbosch*, waarin hij beschrijft hoe het gebied dat eens de Groote Waard was zijn huidige aanzien kreeg. De tentoonstelling is te zien tot en met 6 oktober 2013. Bezoekadres: Museumstraat 40, 3311 XP Dordrecht.

Atlas De Wit wint prijs beste atlas

De Koninklijke Bibliotheek en Uitgeverij Lannoo publiceerden eind 2012 de *Atlas De Wit*, een facsimile van een unieke, historische atlas van kartograaf Frederick de Wit met 158 stadsplattegronden, stadsgezichten en gravures uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Op de 26th International Cartographic Conference van de International Cartographic Association (ICA), die plaatsvond van 25 tot 30 augustus 2013, kreeg de *Atlas De Wit* de eerste prijs in de categorie Atlassen. De jury beschreef de atlas als: "A fantastic facsimile of a famous sparkling hand-coloured city atlas made in 1698". Prof. dr. Philippe De Maeyer (hoogleraar kartografie, Universiteit Gent) vertegenwoordiger van België, mocht de prijs tijdens de *closing session* op 30 augustus

in ontvangst nemen. De atlas, met drietalige inleiding van Marieke van Delft (conservator Koninklijke Bibliotheek) en Peter van der Krogt (historisch kartograaf, Universiteit Amsterdam) - was bij verschijnen al erg populair. De eerste druk van 8000 exemplaren, die verscheen in oktober 2012, was in twee maanden uitverkocht. In oktober 2013 verschijnt de tweede druk

Henk Deys schenkt kaartcollectie

Op 27 juni jl. heeft Henk Deys zijn collectie kaarten en boeken geschonken aan de Vriendenstichting van het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht. Onze redactiegenoot Deys verzamelde gedurende dertig jaar meer dan 600 kaarten, onder meer van zijn woonplaats Rhenen en omgeving. Het zwaartepunt in zijn collectie ligt op negentiende en twintigste eeuwse kaarten.

Globes uitgeleend aan Rijksmuseum

Het Rijksmuseum in Amsterdam krijgt voor minimaal 3 jaar twee zeldzame globes in bruikleen. De hemel- en aardeglobe van Willem Jansz. Blaeu komen uit de collectie van Museum Het Valkhof in Nijmegen en zijn de afgelopen maanden gerestaureerd. De globes, die in 1663 door de stad Nijmegen zijn aangekocht, waren zo sterk vervuild en verkleurd dat de continenten en de sterrenhemel niet meer te zien waren. Ook zaten er barsten in de bollen. De globes zijn recent gerestaureerd en zijn voorlopig te zien in de Wetenschapszaal van het Rijksmuseum. De kartografische meesterwerken zijn gemaakt in de destijds beroemde werkplaats van Willem Jansz. Blaeu en zijn zoon Joan. Als Museum Het Valkhof over een aantal jaren klaar is met de ingrijpende herinrichting van de vaste presentatie, komt het globepaar terug naar Nijmegen.

Kort verslag ICA-bijeenkomsten in Leipzig en Dresden, Augustus 2013

Na elkaar werden van 21-23 augustus 2013 een ICA *Joint Commission seminar on historical maps, atlases and toponymy* en van 26-30 augustus 2013 de 26^e *internationale kartografische conferentie* gehouden, met elk veel historische bijdragen. De bijeenkomst in Leipzig, op het Leibniz-Instituut für Landeskunde, werd mede georganiseerd door Elri Liebenberg en Imre Demhardt, van de ICA commissie on the history of kartography. In Leipzig waren er 12 papers op het gebied van de historische kartografie (ze zullen volgend jaar in de Springer-reeks verschijnen). In Dresden was de oogst nog veel groter: in het nieuwe internationale conferentiecentrum daar werden 33 papers op het gebied van de geschiedenis van de kartografie gepresenteerd en 15 posters; bovendien was er een vergadering van de ICA Commission on the history of kartography. De papers en posters van de Dresdener conferentie zijn op een usb-stick uitgebracht; de beste ervan zijn in een door Springer uitgegeven boek gepubliceerd. Als we het verschil in karakter tussen de bijeenkomsten van de ICHC-groep en de historische bijdragen aan de ICA-conferentie moeten aangeven, lijken me de laatste meer toegepast: bronnenstudie, interpretatie van historisch kaartmateriaal, wordt meer ingegaan op projecties van historische kaarten en op de namen op deze kaarten. Bovendien zijn er relatief meer theoretische bijdragen, en waren er meer bijdragen die bespraken hoe historisch materiaal gescand en in web-atlassen opgenomen kan worden. De kosten voor de hele conferentie bedroegen 500 (incl uitstekende lunches); men kon echter

ook per dag inschrijven voor 100; de historische bijdragen waren op de laatste twee conferentiedagen geconcentreerd. In 2015 zal de ICA haar tweejaarlijkse conferentie in Rio de Janeiro houden. Het is jammer dat er weinig historisch kartografen uit Nederland deelnamen – het voordeel van de ICA is ook dat er met vakgenoten op andere specialisaties zoals projecties, opleiding, kartografie en kunst, kartographic heritage, atlanten en toponymie gepraat kan worden. Er waren maar liefst 9 presentaties elk van Tsjechië en Hongarije; de Grieken hadden 6 presentaties ingestuurd maar verschenen niet. Kroatië had er 5 evenals Duitsland, Verenigd Koninkrijk 4 evenals Brazilië, Nederland 2.

Er waren geen speciale tentoonstellingen op het gebied van de historische kartografie, wel was in Dresden in de Zwinger de Mathematisch-Physikalischer Salon nieuw ingericht. Bij een excursie naar de Sächsische Landesbibliothek kon een blik worden geworpen op haar schatten. Er werd ook een excursie gehouden naar de kaartenverzameling van de Staatsbibliothek in Berlijn. Na de wetenschappelijk (Moskou 2007) en sociaal (Parijs 2011) wat minder geslaagde ICA conferenties en het ver verwijderde Chili (2009) was deze conferentie in Dresden een groot succes. De stad was te belopen, had een geweldige uitstraling, de omgeving was mooi, het weer was prachtig, er was een zeer geslaagd sociaal programma, voor de (moderne) kaarttentoonstelling en de technische vaktentoonstelling waren veel inzendingen, de tentoonstelling van kindertekeningen (d.w.z. de Barbara Bartz Petchenik contest) had mooie inzendingen, en het verliep allemaal op rolletjes voor de 1400 deelnemers.

Ferjan Ormeling

De tijdschriftenkast met een nummer van Caert-Thresoor in het Leibniz-Instituut für Landeskunde in Leipzig.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

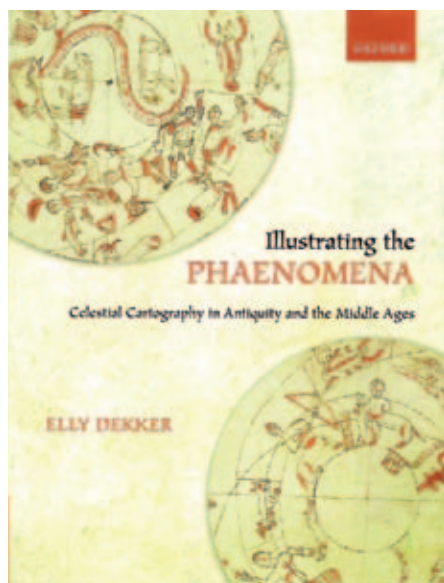
Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Besprekingen

Illustrating the Phaenomena, Celestial Cartography in Antiquity and the Middle Ages / Elly Dekker.- Oxford: Oxford University Press, 2013. - Geb. x + 467 p. ; ill in zw.w. en kl.- ISBN 9780199609697. Prijs £ 75,-

In dit rijk geïllustreerde boek bespreekt Elly Dekker de bewaard gebleven afbeeldingen van de sterrenhemel vanaf de (klassieke) oudheid tot 1500. Na een korte inleiding over hemelbeschrijving in het algemeen, komen achtereenvolgens de globes en hemelkaarten aan de orde uit de Grieks/Romeinse oudheid, de vroege West-Europese middeleeuwen, de islamitische beschaving, en de late Europese middeleeuwen. Uit de klassieke oudheid zijn twee fragmenten van globes en drie vrijwel volledige globes bewaard gebleven, daterend van ongeveer 100 voor Christus tot 200 na Christus. Van antieke hemelkaarten is enkel een fragment van een vlakke plaat van een kalenderklok bewaard gebleven. Bij de hemelkaarten uit de middeleeuwen kunnen drie typen worden onderscheiden: twee cirkels die respectievelijk ofwel de oostelijke en westelijke helft bevatten (i), ofwel de noordelijke en zuidelijke helft (ii), of een enkele cirkel met de hele hemel (iii), voor zover zichtbaar vanaf een plaats op het noordelijk halfrond. Hiervan zijn respectievelijk elf, drie en negen versies bewaard, de

meeste van tussen 800 en 1150; een van rond 1350, en drie van 1400-1450. Drie kaarten komen uit Byzantium, alle overige uit West-Europa. De discussie van islamitische hemelkaarten begint met de hemelkaart aan de binnenkant van een koepel in een badhuis 'Qusair Amra' uit de achtste eeuw, in de Jordaanse plaats Amra. De afbeeldingen van sterrenbeelden door de tiende-eeuwse Perzische sterrenkundige al-Sufi worden besproken omdat ze als voorbeeld dienden voor de afbeeldingen op latere islamitische globes, waarvan Dekker er tien bespreekt, die dateren van 1085 tot 1383. Het laatste hoofdstuk behandelt eerst een drietal globes, waaronder twee uitzonderlijke: de precessieglobe uit 1330, die het mogelijk maakt om het ringenstelsel waarin de globe is opgehangen, in te stellen voor de equatoriale hemelpool van een willekeurige datum; en een globe uit 1480, waaraan een astrolabium is bevestigd, dat helpt om de globe zodanig te roteren dat de sterren boven de horizon op een gegeven uur correct worden weergegeven. Het hoofdstuk bespreekt verder vier groepen hemelkaarten uit de vijftiende eeuw, alle uit Zuid-Duitsland/Oostenrijk, met afbeeldingen van de noordelijke hemel, de dierenriem, en de zuidelijke hemel. Bij de analyse van de globes en kaarten past Elly Dekker een aantal verschillende technieken toe. Ze kijkt of sterrenbeelden van voren of van achteren zijn afgebeeld. In de regel wordt Orion van voren afgebeeld op een kaart en van achteren op een globe. In de middeleeuwse kaarten wordt hier nog al eens van afgeweken, wat Dekker tot de conclusie brengt dat sommige zijn getekend naar (antieke) globes. De kledij (of afwezigheid daarvan) van de menselijke figuren kan helpen een kaart of globe in een traditie of tijdvak te plaatsen. Een tweede techniek kijkt naar de posities ten opzichte van de sterrenbeelden van de grote cirkels die de scheidingen der seizoenen weergeven, inclusief de cirkel door het lentepunt. Dekker argumenteert dat middeleeuwse kaarten vaak getekend zijn naar antieke voorbeelden, zodat de cirkels en het lentepunt niet

gebruikt kunnen worden om een kaart te dateren. Anders is dit bij de islamitische kaarten, waar het lentepunt op de (volgens toen gangbare berekeningen) correcte plaats voor de datum staat. In het algemeen zijn de beschouwingen van Elly Dekker weloverwogen en goed geargumenteed, zij het nogal breedspakig. Het boek gaat enigszins gebukt onder een gebrek aan systematische aanpak, bijvoorbeeld in de volgorde waarin en volledigheid waarmee in elk hoofdstuk de globes of kaarten wordt besproken (de volgorde is niet chronologisch, van sommige globes/kaarten wordt elk sterrenbeeld afzonderlijk beschreven, voor andere niet). De keuze van het besprokene is soms willekeurig: de islamitische globes met sterren, maar zonder afbeeldingen van de mythologische figuren, worden niet besproken; de Leidse Aratea wordt niet besproken maar al-Sufi wel. Problematisch is ook dat de Griekse hemelkartografie besproken wordt zonder enige referentie naar de Babyloniërs, hoewel de Grieken hun sterrenbeelden van dezen overnamen. De 'mathematische' indeling van de dierenriem in 12 tekens van precies 30 graden, en de omvorming van de lange klauwen van de Kreeft tot het afzonderlijke sterrenbeeld Weegschaal, door Dekker als Grieks/Romeinse ontwikkelingen beschreven, namen de Grieken uit Mesopotamië over. Dekker legt niet uit door wie en waarvoor de globes en kaarten gebruikt werden (anders dan algemeenheden als 'voor het onderwijs'). Het wiskundige inzicht enerzijds en de nauwkeurigheid en diepgang anderzijds waarmee Elly Dekker haar materiaal bestudeert, stellen haar wel in staat regelmatig misvattingen van eerdere auteurs te corrigeren. Zo meende John North dat de middeleeuwse planisferen stereografische projecties waren (dat wil zeggen dat een ster die 0 graden van de pool staat op de kaart een afstand tot de pool heeft evenredig met de tangens van 0,5 0, en meerdere auteurs namen deze mening van hem over. Dekker laat overtuigend zien dat dit onjuist is, en dat de afstand in de kaarten tot het centrum recht evenredig is met 0.

Zo mogelijk nog vernuftiger is haar analyse van de koepel van Qusair Amra: ze toont aan dat de hoek tot de pool in de koepel gegeven wordt door ongeveer 5/8 keer de hoek aan de hemel, zodat de meest zichtbaren zuidelijke sterren net aan de onderkant van de koepel komen. Deze twee ontdekkingen zijn indrukwekkende prestaties. Voor mensen met een belangstelling voor antieke en middeleeuwse hemelkartografie is het boek van Elly Dekker een noodzakelijke aanschaf, omdat het – in een handzaam formaat – het bestaande materiaal bijeen brengt, en omdat vrijwel alle genoemde globes en kaarten worden afgebeeld en van competent commentaar en referenties worden voorzien. Wetenschappers zullen na lezing van het boek willen teruggrijpen naar het oorspronkelijke materiaal en naar de oorspronkelijke teksten, waartoe dit boek een uitstekende ingang geeft.

Frank Verbunt

Historische atlas van Dordrecht. Stad in het water / Riny Benschop, Teun de Bruijn, Ineke Middag (red.). - Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2013. - Geb., 88 p., ill in kl. en zw. w.. - ISBN 9789460041297. - prijs € 29,50

De kartografie van Dordrecht en omstreken staat in de belangstelling. Na *Dordt in de kaart gekeken* (Zwolle: Waanders 1995), verscheen vorig jaar van de hand van Wim van Wijk de *Historische atlas van de Biesbosch: zes eeuwen Biesbosch in 78 kaarten* (Zwolle: Wbooks 2012). Deze publicatie is eerder dit jaar in *Caert-Thresoor* besproken. Nu volgt de *Historische Atlas van Dordrecht* als coproductie van de uitgeverij Vantilt en het Regionaal Archief Dordrecht (zoals deze instelling sinds dit jaar heet). De uitgave vormt onderdeel van een serie; reeds eerder verschenen delen gingen

over Walcheren, Zutphen en Rotterdam. Het stramien van deze publicaties is hetzelfde. Een kaart vormt het uitgangspunt voor elk hoofdstuk. Gezamenlijk schetsen de hoofdstukken de ruimtelijke ontwikkelingen van desbetreffend eiland / stad. Bij zo'n aanpak zijn de kaarten ondergeschikt aan het historisch verhaal. Ook in deze uitgave is dat het geval, de kaarten zijn vaak klein afgebeeld en er wordt (te) weinig over de kaarten zelf verteld.

Dit wordt echter meer dan goed gemaakt door de variatie in verhalen en afbeeldingen. In 35 hoofdstukken wordt de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Dordrecht geschetst. Vijftien bijdragen gaan over Dordrecht vóór 1800 waarbij aandacht wordt besteed aan onderwerpen zoals de loop van het riviertje de Thure waaraan Dordrecht zijn naam ontleent, over de Sint-Elisabethsvloed, de eerste stadsplattegrond van Dordrecht van Jacob van Deventer (1545), de inpolderingen in de zeventiende en achttiende eeuw en de buitenplaatsen. De negentiende eeuw komt er met 7 bijdragen wat bekaaid af. Het gaat ondermeer over de uitbreidingen van de stad ('de negentiende eeuwse schil'), de komst van het spoor en de cholera in de stad. Het verhaal van Dordrecht in de twintigste eeuw is in 11 hoofdstukken gevat. Aan de orde komen ondermeer de industrialisatie, een bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog, de sanering van de stad in de jaren '60 en '70 en de uitbreiding van de stad met het dorp Dubbeldam en de bebouwing van de polders, zoals Sterrenburg en Stadspolders. De twee laatste hoofdstukken gaan in op de (ruimtelijke) ontwikkelingen in deze eeuw en een blik op de toekomst. Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van Dordrecht, moet de *Historische atlas van Dordrecht* zeker aanschaffen. Ook in kartografisch opzicht is er zeker wat 'te halen'. Naast de bekende stadsplattegronden van bijvoorbeeld Janssonius en Blaeu, is er ook veel onbekend materiaal afgebeeld. Daarnaast, wie kaarten uit de *Historische atlas van Dordrecht* en ook uit de *Historische atlas van de Biesbosch* in het echt wilt zien, kan tot 6 oktober 2013 terecht in het Dordrechts Museum waar de tentoonstelling *Dordrecht op de kaart* te zien is.

Sjoerd de Meer

L'Âge d'or des cartes marines – quand l'Europe découvrait le monde / Catherine Hoffmann, Hélène Richard, Emanuelle Vagnon (red.). - Seuil / Bibliothèque nationale de France. 256 pp met 160 illustraties in kl. formaat 26,5x30cm. - ISBN 978202184436, prijs € 66,25.

Dit werk, dat ook diende als catalogus, is uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling over vroege zeekaarten die in de winter 2012/13 werd gehouden in de Bibliothèque nationale de France (BnF) in Parijs. Aanleiding voor de tentoonstelling waren twee onderzoekprojecten, één naar alle in Franse bibliotheken aanwezige portolaankaarten en een naar de kennisoverdracht tussen verschillende culturen in de Middeleeuwen en Renaissance over de Indische Oceaan.

De beschrijving en digitalisering van alle portolaankaarten in Frankrijk (ze zijn nu te zien via de website Gallica van de BnF) is een voorwaarde voor de verdere studie van portolaankaarten, de op perkament getekende middeleeuwse zeekaarten van het Middellandse Zeegebied met hun op kustnavigatie gerichte overdreven gedetailleerde kustlijnen met loodrecht daarop in het binnenland geplaatste namen van de kuststeden, waarover een net van lijnen die windrichtingen aangaven of later de richtingen van het kompas. Immers, een betere documentatie zou de onzekerheid over de herkomst van dit materiaal kunnen weghalen.

Het werk is zo opgebouwd, dat er eerst inleidende hoofdstukken zijn over de opbouw van de collectie van portolaankaarten, en van hun vervaardiging en gebruik, gevolgd door drie delen, over de Middellandse Zee, de Oceanen en de Indische Oceaan. Eerst wordt de kennis uit de inleiding toegepast op het herkomstgebied, de Middellandse Zee. Ramon Pujades, die een onderzoek naar portolaankaarten in juridische stukken zoals testamenten

heeft gedaan, heeft kunnen vaststellen dat de portolaankaarten de eerste kaartsoort met een brede verbreiding waren, zowel onder zeelui als reders. Corradino Astengo behandelt de kartografenfamilies die in Zuidwest-Europa verantwoordelijk waren voor de productie; Jean-Yves Sarazzin, de huidige directeur van de kaartcollectie van de BnF, behandelt de weergave van steden op deze kaarten. Georges Talias bespreekt een ander kaarttype uit dezelfde periode, de isolario's.

Dan worden de vleugels wijder uitgeslagen, Europa voorbij, waarbij eerst door Luisa Martin wordt ingegaan op de noodzaak van het vervaardigen van wereldkaarten: om de grenzen van het door de Paus aan Portugal en aan Castilië toegekende deel van de aarde aan te geven. Joaquim Alves Gaspar geeft aan dat het bevaren van de oceanen andere eisen stelde dan dat van de Middellandse Zee, waar men haast altijd wel ergens een stuk land in het oog kon houden. Op de oceanen lukte dat niet meer en moest men astronomische plaatsbepaling (dat woord is eigenlijk principieel onjuist omdat alleen de breedte en niet de lengte kon worden bepaald). Het kan dus alleen op astronomische basis geen positie opleveren, alleen in combinatie met andere technieken, zoals gestig bestek invoeren, het met een quadrant, zee-astrolabium of latere instrumenten, bepalen van de hoogte van de poolster of zon op hun hoogste stand om daar de geografische breedte uit af te leiden. Dan volgt een beschrijving van de Normandische kartografenschool, met name in Dieppe, die (als pendant van onze West-Friese kartografenschool) prachtig versierde kaarten vervaardigde (en ook zorgde voor de nodige verwarring rond een op Java aansluitend zuidelijk continent, doordat ze bestaande Portugese kaarten verkeerd interpreteerden). Er volgt een studie van de iconografie van de nieuw-ontdekte werelden en dan geeft Sarah Tyacke in een – wellicht om leenpolitieke redenen opgenomen – stuk aan dat Engelse hydrografen hun materiaal vooral van Nederlandse kartografen overtekenden.

Tenslotte zoomt de catalogus in op de kartografie van de Indische Oceaan, vanaf de Middeleeuwen tot de achttiende eeuw, waarbij eerst de verbreiding van de kennis over dit gebied centraal staat. Wat men er in de oudheid van wist is eerst door de Arabieren herontdekt door Ptolemaeus te vertalen, en door eigen waarneming, zoals de vaart op China, uitgebreid. In Europa had men de kennis van reizigers als Marco Polo, en die werd na de herontdekking van

Ptolemaeus eind vijftiende eeuw daarmee geïntegreerd: na de fantastische voorstellingen uit de Middeleeuwen ontstond tijdens de ontdekkingsreizen (beschreven door Zoltan Biderman) een meer getrouwe voorstelling, later bezegeld door de kartografen van de VOC, in een passend slothoofdstuk door Hans Kok, prachtig besloten met detailopnames van Hessel Gerritsz.' kaart van de Stille Oceaan (een van de 80 VOC-kaarten die in 1810 door Napoleon uit Nederland zijn gestolen). Waarom men hier stopt met de ontwikkeling van de zeekaarten valt af te leiden uit de gehanteerde definitie van een portolaan: zeekaart, op perkament en in manuscript. Gedrukte kaarten vallen hier dus buiten. Maar erg duidelijk wordt dat niet gemaakt. Wellicht is dat in Frankrijk en Italië niet nodig, maar in meer noordelijke landen als Groot-Brittannië en Nederland noemt men zijn zeventiende- en achttiende-eeuwse manuscript zeekaarten geen portolaankaarten meer.

Wat erg intrigeert is de ten tonele gevoerde Antonio de Holanda, een Nederlander die

vanaf 1510 in Lissabon voor Lopo Homen (met wie hij vermaagschap was) en Pedro en Jorge Reinol de kaarten illumineerde. Er worden een paar maal in de vele hier opgenomen studies feiten aangenomen waar men het nog lang niet over eens is: zo wordt gesuggereerd dat de komst van het kompas en van de portolaankaarten samengaat (en dat de portolaankaarten dus aan de hand van het kompas getekend zijn). Hoewel er tussen de portolaankaarten van de Middellandse Zee uit de dertiende en vijftiende eeuw praktisch geen verschillen zitten, wordt er toch een ontwikkeling in dit genre gesuggereerd, maar dat hangt wellicht samen met de gebezigde definities.

Het boek is prachtig geïllustreerd en voor degenen voor wie dat nog niet genoeg is, is er de website van de Bibliothèque nationale bij <http://expositions.bnf.fr/marine/> waar al het materiaal van de tentoonstelling inclusief toelichtingen ook nog te zien is.

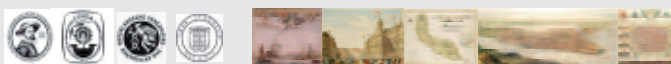
Ferjan Ormeling

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*

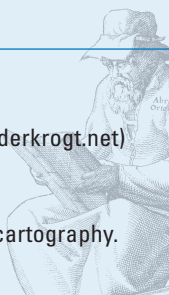
INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

Samengesteld door Peter van der Krogt (peter@vanderkrogt.net)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals> ipv <http://cartography.geo.uu.nl/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

- Breen, Eduard van**, 'Twee schatkaarten van de Sint-Luciabaai op Madagascar: Een invitatie van vier eeuwen terug'. *Caert-Thresoor* 32 (2013) 2: 53-61.
- Brink, Paul van den**, 'Een spoor voor steenkool'. 'De Corantijn-expeditie', 'Onvruchtbare klei in Noord-Brabant' en 'Neerlands naam in de cartografie'. *Geografie* 22 (2013), 6: 15, 16, 23 en 37 [Dienstbare kaarten (1-4)]
- Broecke, Marcel van den**, 'Ortelius' Brittenburg'. *Caert-Thresoor* 32 (2013) 2: 42-46.
- Brotton, Jerry**, *Een geschiedenis van de wereld in twaalf kaarten*. Antwerpen: De Bezige Bij, 2013 [vertaling van *A history of the world in 12 maps*, 2012]
- Bruin, Jan de**, 'Respect voor recht en orde. De geschiedenis van een zestiende-eeuwse kaart uit het stadsarchief van Hoorn ontrafeld'. In: Diederik Aten et al. (red.), *Binnendijks en buitengaats. Liber amicorum voor Jan T. Bremer*. Schoorl: Uitgeverij Pirola, 2012, blz. 29-36.
- Eelman, Wilma**, 'De cartograaf, de kaart en de loods. De Texelse loods Pieter Duinker en de eerste moderne zeekaart van Nederland (1816)'. In: Diederik Aten et al. (red.), *Binnendijks en buitengaats. Liber amicorum voor Jan T. Bremer*. Schoorl: Uitgeverij Pirola, 2012, blz. 65-74.
- Garfield, Simon**, *Op de kaart: Hoe de wereld in kaart werd gebracht*. Amsterdam: Podium; Antwerpen: Luster, 2013 [vertaling van *On the map: Why the world looks the way it does*, 2012].
- Hameleers, Marc**, 'Kaartencollecties in Nederland: Stadsarchief Amsterdam'. *Caert-Thresoor* 32 (2013) 2: 62-63.
- Kosian, Menne**, 'Het vergelijken van historische zeekaarten in GIS'. *Geo-Info* 10 (2013), 6: 49
- Krogt, Peter van der**, 'Das ist das Auge von Österreich, das stolze und mächtige Wien': Niederländische Stadtansichten und Pläne von Wien. *Studien zur Wiener Geschichte: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 64/65 (2008/2009; publ. 2013), p. 83-149.
- Krogt, Peter van der**, 'The Pierre levée at Poitiers: A dolmen with graffiti by cartographers and draughtsmen'. *The Portolan* 87 (Fall 2013), 46-52.
- Meurer, Peter H.**, 'Metrische analyse van de Gelderlandkaart van Jacob van Deventer'. *Caert-Thresoor* 32 (2013) 2: 35-41.
- Ormel, Ferjan**, 'Hedendaagse kaarten'. *Geografie* 22 (2013), 6: 40-43.
- Perthus, Sophie, & Jutta Faehndrich**, 'Visualizing the map-making process: Studying 19th century Holy Land cartography with MapAnalyst'. *e-Perimtron* 8,2 (2013): 60-84. - (http://www.e-perimtron.org/Vol_8_2/Perthus_Faehndrich.pdf). - Betreft de kaarten van Charles William Meredith van de Velde, 1858 en 1865.
- Russia, Russia and the Netherlands: The space of interaction, 16th - the first third of the 19th century**. Moscow: Kuchkovo Pole, 2013. - 448 blz. - ISBN 978-5-9950-0319-9. - Bundel artikelen en catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Historisch Museum te Moskou; uitgave in samenwerking met het Zuiderzeemuseum Enkhuizen. Verkrijgbaar via het Zuiderzeemuseum.
- Historisch-kartografische bijlagen o.a.
- Peter van der Krogt, The map of Russia in Dutch atlases of the sixteenth and seventeenth centuries (blz. 20-37),
- Vladimir Bulatov, Jan Hendrik van Kinsbergen and the creation of the first map of the Crimean Peninsula (blz. 108-123).
- Dutch Maps of Russia and Dutch Maps in Russia, sect. 1 van de catalogus (blz. 170-191).
- De catalogus verscheen ook in een Russische editie.
- Schans, René van der**, 'Hulpbehoevende hulppakketten'. *Caert-Thresoor* 32 (2013) 2: 47-52.
- Schendelaar, Rens**, 'De eeuwige strijd tegen het water. Huisduinen en Den Helder gekarteerd door Dirck Abbestee in 1661'. In: Diederik Aten et al. (red.), *Binnendijks en buitengaats. Liber amicorum voor Jan T. Bremer*. Schoorl: Uitgeverij Pirola, 2012, blz. 37-48.
- Werner, Jan**, 'Het Gooi'. [Atlas der Neederlanden (6)], *Geografie* 22 (2013), 7: 32-33 [over de kaart van Het Gooi door Hendrik Post, uitgave Reinier en Josua Ottens, ca. 1740]
- Wiesebron, M.L.**, *Brazilië in de Nederlandse archieven (1624-1654) = O Brasil em arquivos Neerlandeses (1624-1654) [Mauritiana V]*. Leiden: Leiden University Press, 2013.
- Met o.a.
- Storms, Martijn, 'Brasília qua parte paret Belgis: de wandkaart van Nederlands Brazilië door Georg Marcgraf = Brasília qua parte paret Belgis: o mapa mural do Brasil neerlandês por Georg Marcgraf', blz. 28-47.
- Buve, Raymond, 'Den algemeynen vian van 't Christenrijk aen twee syden bespringen' = O inimigo geral da cristandade acometido por dois lados,'

- blz. 48-69 [beschrijvingen van kaarten van Nederlands Brazilië en Latijns Amerika in diverse collecties].
- Teensma, B.N., 'Enkele weinig geraadpleegde bronnen voor de geschiedenis van Nederlands-Brazilië = Algumas fontes pouco consultadas da história do Brasil Neerlandês', blz. 84-111 [beschrijvingen en transcripties van een aantal nieuwsprenten van Nederlands Brazilië].
- Wladimiroff, Igor**, Rusland door Nederlanders op de kaart gezet. In: *Thema Tijdschrift Nederland-Rusland* 3, 1 (Amsterdam: Stichting Thema Tijdschriften, 2013), blz. 22-26

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

- Cartographica Helvetica** 48 (2013)
<http://www.kartengeschichte.ch/>
- Rickenbacher, Martin, 'Die Standorte des Eidgenössischen topographischen Bureau und der Landestopographie von 1838 bis heute' (blz. 3-14).
- Ritter, Michael, 'Die Karten und Atlanten des Augsburger Kunstverlegers Johann Andreas Pfeffel (1674-1748)' (blz. 15-24).
- Meurer, Peter H., 'Die Prachtausgabe der Germania-Karte Georg Erlingers von 1530' (blz. 25-33).
- Guckelsberger, Kurt, 'Das moderne Kartenbild von Europa auf der Carta Itineraria Waldseemüllers von 1511/1520' (blz. 34-48).
- e-Perimtron** 8,2 (2013)
On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>
- Perthus, Sophie, & Jutta Faehndrich, 'Visualizing the map-making process: Studying 19th century Holy Land cartography with MapAnalyst' (blz. 60-84).
- Lepore, Fortunato, Marco Piccardi, & Leonardo Rombai, 'Looking at the Kitab-i Bahriye of Piri Reis' (blz. 85-94).
- Zyskowska, Wiesława, 'The numerical analysis of a lost old-days manuscript map' (blz. 95-100).
- Arnaud, Jean-Luc, 'Production of georeferenced data: use, cost and accuracy' (blz. 101-105).
- De Hollandse Cirkel** 15,2 (juni 2013)
<http://www.hollandsecirkel.nl/>
- Aardoom, Leen, 'De Tellurometers MRA-4 nummers 1035 en 1037, een duo met geschiedenis' (blz. 54-60).
- Klaasse, Zacharias, '200 jaar landelijke vastgoedregistratie' (blz. 61-72).
- Imagi Mundi** 65, 2 (2013)
<http://www.maphistory.info/imagen.html>
- Terkla, Dan, 'Hugh of St Victor (1096-1141) and Anglo-French Cartography' (blz. 161-179).
- Wesselow, Thomas de, 'Locating the Hereford 'Mappamundi'' (blz. 180-206).
- Chambers, Ian, 'A Cherokee Origin for the 'Catawba' Deerskin Map (c.1721)' (blz. 207-216).
- Dora, Veronica della, 'Mapping Pathways to Heaven: A Topographical Engraving of Meteora (1782)' (blz. 217-233).
- Smith, Richard H. P., 'Peninsular War Cartography: A New Look at the Military Mapping of General Sir George Murray and the Quartermaster General's Department' (blz. 234-252).
- Dunlop, Catherine T., 'Mapping a New Kind of European Boundary: The Language Border between Modern France and Germany' (blz. 253-267).
- Chías Navarro, Pilar, 'Two Thirteenth-Century Spanish Local Maps' (blz. 268-279).
- Bower, David I., 'Further Light on Ogilby and Morgan's Map of London (1676)' (blz. 280-287).
- Cosentino, Delia, 'Picturing American Cities in the Twentieth Century: Emily Edwards's Maps of San Antonio and Mexico City' (blz. 288-299).
- The Portolan** 87 (Fall 2013)
<http://www.wasbmapociety.org/The-Portolan-Journal.htm>
- Missinne, Stefaan, 'A Newly Discovered Early Sixteenth-Century Globe Engraved on an Ostrich Egg: The Earliest Surviving Globe Showing the New World' (blz. 8-24).
- Delaney, Carol, 'Columbus and the Quest for Jerusalem' (blz. 25-34).
- Carlson, Claudia, 'Mapping Real and Imaginary Worlds: Graphic Design in the Pursuit of Learning' (blz. 35-45).
- Krogt, Peter van der, 'The Pierre levée at Poitiers: A dolmen with graffiti by cartographers and draughtsmen' (blz. 46-52).

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

ANTIQUARIAT
**Norbert
Haas**

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK **BUBB KUYPER**

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**26-29
november
2013**

Kijkdagen
21-24 november

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
 - 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

XXL FORMATEN

Grote posters, land- en bouwkaarten
verborgen in het depot? Die tijd is
voorbij! Deel online de grootste
schatten van uw collectie.

- Optisch zuivere opnames door unieke digitaliseringstechnologie
- Minimale manipulatie van kostbare originelen
- Beheer bestanden en metadata in Memorix Maior
- Online toegankelijke collectie met gebruiksvriendelijke viewers

<http://picturae.com/nl/digitaliseren/groot-formaat>

'Sharing ideas, enriching your cultural heritage'